

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 4 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2021): 362-387

Nîşâbur Muhaddislerinin Hadis İlmine Katkıları

Contributions of Nishapur Muhaddiths to the Science of Hadith

Faik AKCAOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
Asst. Prof., Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences Department of Hadith
Afyonkarahisar, Turkey

✉ faikakca@hotmail.com orcid.org/0000-0001-6695-4008

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14.09.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 24.11.2021

Yayın Tarihi / Published: 30.12.2021

Atıf/Cite as: Akcaoglu, Faik. "Nîşâbur Muhaddislerinin Hadis İlmine Katkıları". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2021): 362-387. <https://doi.org/10.52637/kiid.995223>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Nîşâbur Muhaddislerinin Hadis İlmine Katkıları¹

Öz

Merv, Herât ve Belh ile birlikte Horasan'ın dört büyük şehrinden biri olan Nîşâbur, İslâm'ın geldiği sıralarda küçük bir kasaba iken sonrasında yaşadığı gelişme ortamı ile birlikte Horasan'ın en meşhur ve en güzel şehri kabul edilir olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından yirmi yıl gibi kısa bir zaman sonra Hz. Osman'ın emriyle sefere çıkan Abdullah b. 'Âmir komutasındaki Müslümanlar tarafından fethedilen Nîşâbur bu dönemden itibaren bir İslâm yurdu hâline gelmiştir. Bölgede nispeten Emevîler devrinde siyasi istikrar sağlanmışsa da Emevîlerin yıkılışı ve Horasan bölgesinin Abbâsîlerin eline geçmesinden sonra istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Bölgede Emevîler'den sonra 4. asrın başlarına kadar önce Abbâsîler, ardından Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler hüküm sürmüşlerdir. Nîşâbur'da ilk hadis çalışmaları fetihler için gelen ve buraya yerleşen sahâbîler tarafından başlatılmıştır. Bu çalışmalar daha çok hadis rivâyeti şeklinde gerçekleşmiş olup Nîşâbur'un fethinden sonraki ilk asır boyunca burada hadis faaliyetlerinin yoğun olmadığı görülür. İkinci asrın ortalarından sonra ise bölgede büyük muhaddisler yetişmeye, hadis ilmi açısından önemli eserler yazılmaya başlanmıştır. Nîşâbur'da asıl gelişme ise üçüncü asrın başlarında Tâhiroğulları'nın kuruluşu ile başlamıştır. Tâhiroğulları'nın Nîşâbur'u başkent yapması ile gözler bölge üzerine çevrilmiş, onların ilme ve ilim adamlarına verdikleri destek ile de hadis çalışmalarında büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Onların bu desteği ile bölgede büyük muhaddisler yetişmiş, önemli eserler kaleme alınmış, hadis usûlü ile ilgili bazı konularda önemli fikirler ileri sürülmüştür. Nîşâbur'un, hadis çalışmalarının temeli olan hadis rivâyeti ve eser tasnifi gibi iki alanda çok başarılı olduğu görülür. *Kütüb-i Sitte* denilen temel altı hadis kitabındaki hadislerin yüzde onundan fazlasının sadece bu bölgeden alınmış olması, bölge muhaddislerinin rivâyet ettikleri hadislere diğer bölge muhaddislerinin önem vermiş olduklarını göstermekte, burada yoğun bir bilgi akışı bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bilhassa Müslim'in *Sahîh*'i ile Nesâî'nin *Sünen*'inin oluşumunda bölge muhaddislerinin rivâyet ettikleri hadislerin büyük önemi olmuştur. Diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde de azımsanmayacak sayıda bölge muhaddislerinden alınan hadis mevcuttur. Bölgede tasnif ettikleri eserlerle özellikle Müslim, İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Yahya ez-Zühî, Hüseyin b. Muhammed b. Ziyâd, İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme ve Muhammed b. İshâk es-Serrâc öne çıkmaktadırlar. Bu muhaddisler sadece bu bölgede değil, bütün İslâm dünyasında önemli eserlerin sahipleri olarak kabul edilirler. Aynı şekilde Nîşâbur'da hadis ilminin hemen her alanında yapılan çalışmaların çeşitliliği ve önemi, bölgede bir kütüphane oluşturabilecek kadar çok eser yazıldığını göstermektedir. Bu eserlerin içinde en önemlileri ise Müslim'in *el-Müsted'û's-Sahîh*'i, İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ'sı* ve İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i'dir. Bölge muhaddisleri hadisle ilgili eser tasnifi yanında, ricâl çalışmalarına da ağırlık vermişlerdir. Bölge muhaddisleri daha çok râvilerin kimliklerini tespit etme çabası içinde olmuşlar, eserlerini bu minval üzere yazmışlardır. Sahâbe, tâbiûn ve etbâ'u't-tâbiîn üzerine yazılan özel nitelikli eserler yanında, genel nitelikli tarih ve tabakât türündeki eserler ile cerh ve ta'dil konularında yapılan çalışmalar, bölgede hadis ilminin iki önemli kolundan biri olan ricâl ilmine önem verildiğini göstermektedir. Bölge muhaddislerinin hadis usûlü ile ilgili bazı konularda ortaya koydukları görüşler de daha sonraki hadis çalışmalarında etkili olmuştur. Özellikle bölge muhaddislerinin sahih hadis, mürsel hadis ve muan'an hadis konularında ileri sürdükleri fikirler genel kabul görmüştür. Bölgede yapılan çalışmalara bakıldığında, geçmişten alınan mirasın geleceğe aktarımında bölge muhaddislerinin büyük işler başardıkları, sonraki nesle yaptıkları çalışmalar ile büyük bir hazine bıraktıkları görülür. Bu çalışmalar yüzlerce yıl hadis çalışmalarına ya yön vermiş ya da kaynaklık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nîşâbur, Muhaddis, Hadis çalışmaları, Müslim, İlk üç asır.

¹ Bu çalışma yazarın "Nişapur'da İlk Dönem Hadis Çalışmaları" başlıklı yüksek lisans tezinden (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005) üretilmiştir.

Contributions of Nishapur Muhaddiths to the Science of Hadith²

Abstract

Nishapur, which is one of the four big cities of Khorasan together with Marw, Herat and Balkh, was a small town at the beginning of Islam, but later on, it became the most famous and most important city of Khorasan. Twenty years after the death of the Prophet, Nishapur, which was conquered by the Muslims under the command of Abdullah, who was sent by the order of Uthman b. Affan, has been an Islamic city since this period. Political stability was achieved in the region during the period of the Umayyads, but after the collapse of the Umayyads and the capture of the Khorasan region by the Abbasids, the stability could not be achieved. After the Umayyads, first the Abbasids, then the Tahirids, Saffarids and Samanids ruled in the region until the beginning of the 4th century AH. The first hadith studies in Nishapur were started by the Companions who came for the conquests and settled here. These studies were mostly carried out in the form of narration and it is seen that hadith activities were not intense during the first century after Nishapur's conquest. After the middle of the 2nd century AH, prominent muhaddiths began to grow in the region and important works in terms of science of hadith began to be written. The real development in Nishapur started with the emergence of Tahirids at the beginning of the 3rd century AH. When Tahirids made Nishapur the capital, eyes were turned to the region, and a great progress was made in hadith studies with their support to science and scholars. With their support, important hadith scholars were trained in the region, important works were written, and important ideas were put forward on some issues related to hadith methodology. It is seen that Nishapur was very successful in the fields of hadith narration and work classification, which are the basis of hadith studies. The fact that more than %10 of the hadiths in *al-Kutub al-Sitta* were taken only from this region, shows that other regional scholars gave importance to the hadiths narrated by the scholars of Nishapur, and reveals that there is an intense flow of information here. Especially in the formation of Muslim's *al-Sahih* and al-Nasai's *al-Sunan*, the hadiths narrated by the scholars of the region played an important role. In the other *al-Kutub al-Sitta* works, there are hadiths taken from a considerable number of regional scholars. Especially Muslim, Ishaq ibn Rahwayh, Muhammad ibn Yahya al-Duhli, Husayin ibn Muhammad ibn Ziyâd, Ibn al-Jarud, Ibn Khuzayma and Muhammad ibn Ishaq al-Sarraj were the prominent ones in the region with the works they classified. These muhaddiths are considered to be the owners of important works not only in this region but also in the whole Islamic world. Likewise, the diversity and importance of the studies written in almost every field of hadith science in Nishapur shows that works were written in Nishapur reached to the size of a library. Among these works, the most important ones are Muslim's *al-Musnad al-Sahih*, Ibn al-Jarud's *al-Muntaqa* and Ibn Khuzayma's *al-Sahih*. In addition to the classification of the works related to hadith, the regional muhaddiths also focused on the studies of rijal. The hadith scholars of Nishapur mostly tried to determine the identities of the narrators and wrote their works in this manner. Both the special works written on the Companions, the tabiun and etbâ al-tâbiîn generations and the works of general history works and Tabaqats, and the studies on the subject of jarh-tadil show that the science of rijal is one of the two important branches of hadith science in the region. The opinions of the muhaddiths of Nishapur on some issues related to hadith methodology were also influential in later hadith studies. In particular, the ideas put forward by the muhaddiths of the region on the issues of sound hadith, mursal and mu'an'an were generally accepted. When we look at the studies carried out in the region, it is seen that the muhaddiths of Nishapur have accomplished great achievements in transferring the heritage from the past to the future, and they have left a great treasure with their work to the next generation. These studies have either directed or sourced the hadith studies for hundreds of years.

Keywords: Nishapur, Muhaddith, Hadith studies, Muslim, First three centuries.

² This article is extracted from my master thesis entitled "Early Hadith Studies in Nishapur" (Master Thesis, Çanakkale Onsekiz Mart University, Institute of Social Sciences, 2005).

GİRİŞ

Horasan'ın Merv, Herât ve Belh ile birlikte en önemli dört şehriden biri olan Nîşâbur, önceleri küçük bir kasaba iken, hicri üçüncü asırda yakaladığı gelişme ortamı ile birlikte kısa sürede hadis ilminin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) Horasan ve Maverâünnehir'deki her beldenin bir tarihinin yazıldığını fakat âlim ve hafızlarının çokluğuna rağmen Nîşâbur ile ilgili bir eser kaleme alınmadığını söyleyerek, *Târîhu Nîsâbûr* adlı eserini yazmaya karar verdiğini belirtmiştir.³ Ancak Hâkim'in yazdığı bu eser kaybolduğu için bugün elimizde Nîşâbur'da yaşamış hadisçilerin hadis ilmine katkıları hakkında derli toplu bilgi bulunabilecek çok az çalışma mevcuttur.⁴ Bu sebeple bu makalede Nîşâbur'da yapılan hadis çalışmaları ve bunların hadis ilmi açısından değerleri ve daha sonraki hadis çalışmalarına katkıları hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Konu bölge çalışması olduğundan muhaddislerin tespiti büyük önem taşımaktadır. Muhaddislerin genellikle bir bölgeden ziyâde, birkaç bölgede faaliyet göstermeleri bu tespit ameliyesini zorlaştırmaktadır. Çalışmaya, kaynakların verdiği bilgiler ışığında, Nîşâbur'da doğan ve yaşayan muhaddisler ile sonradan buraya gelip yerleşen; buralı olup uzun süre burada kaldıktan sonra başka bir yere göç eden; sonradan buraya gelip uzun süre kalan ve bölgede hadis çalışmalarında bulunup daha sonra buradan ayrılan kişiler dâhil edilmiştir. Ancak tüm Nîşâbur muhaddislerinin çalışmaları hakkında bilgi vermek bir makalenin hacmini aşacağı için hicri ilk üç asır araştırma sahası kabul edilmiştir. Bununla beraber, İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve Muhammed b. İshâk es-Serrâc (ö. 313/925) gibi hayatlarının büyük bölümünü üçüncü asırda geçiren muhaddisleri de çalışmaya dahil etmek uygun görülmüştür.

Öncelikle konunun daha iyi anlaşılması amacıyla kısaca Nîşâbur tarihinden bahsedilecektir. Daha sonra Nîşâbur muhaddislerinin zihniyetlerinin, tercihlerinin ve eğilimlerinin hangi yönde olduğunun tespiti açısından eser sahibi muhaddislerin yazdıkları eserleri ile birlikte bir listesi sunulacaktır. Ardından hadis usûlü ve ilimlerine dair Nîşâbur muhaddislerinin görüşleri üzerinde durulacak, Nîşâbur'da yapılan cerh-ta'dîl faaliyetleri hakkında bilgi verilecek ve sonrasında Nîşâbur'daki hadis çalışmalarının hadis ilmine katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. NÎŞÂBUR

Nîşâbur, Grek coğrafyacılar tarafından Parthia adı ile adlandırılmıştır.⁵ Buranın isimlerinden biri de verimli belde manasına gelen Ebraşehr'dir.⁶ Ayrıca buraya İranşehr de denilir.⁷ Yâkût el-Hamevî, Neşâvur şeklinde isimlendirildiğini söyler.⁸ Farsça ismi Nevşapur'dur.⁹ Nîşâbur ismi, buranın Sâsânî hükümdarlarından Ardeşehr'in oğlu I. Sâbûr (m. III. y.y.) veya II. Sâbûr (m. 310-379) tarafından kurulmasından dolayı verilmiştir.¹⁰ Çünkü o,

³ Halîl b. Abdullah b. Halîl el-Halîfî, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâi'l-hadis*, thk. 'Âmir Ahmed Haydar (Mekke: Dâru'l-Fikr, 1993), 325.

⁴ Bu çalışmalardan biri için bk. Faik Akcaoğlu, *Nişapur'da İlk Dönem Hadis Çalışmaları* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005). Yine Nîşâbur muhaddisleri ve eserleri için bk. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed Halîfe en-Nîsâbûrî, *Telhisu Târîhi Nîsâbûr*, thk. Behmen Kerîmî (Tahran: Kitabhane-i İbn Sina, ts.); Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 387-408.

⁵ Osman Çetin, "Horasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 18/234.

⁶ Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1995), 5/331; Mahmûd Şâkir, "Ebraşehr", *Mevsûatu'l-hadârati'l-İslâmiyye* (Amman: Vizâretü'l-Evkâf, 1993), 91; Wilhelm Barthold, "Horasan", çev. İsmail Aka, *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 8, (1978), 60.

⁷ 'İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm b. el-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh* (Beirut: Dâru Beirut, 1992), 1/414; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/331.

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/331.

⁹ E. Honigmann, "Nishapur", *Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 8/62.

¹⁰ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beirut: Dâru'l-Cinân, 1988), 5/550; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/386.

küçük bir kasaba hâlindeki bu şehri yıktırıp yeniden kurmuştur. “Ney” kelimesi, kasaba demek olup bölgenin ismi “*Sâbûr’un Kasabası*” manasına gelmektedir.¹¹

Nîşâbur Horasan’ın en meşhur ve en güzel şehri kabul edilir.¹² Burası verimli arazilere sahiptir. Eskiden burada, pamuk ve kumaş imal edilir, bölgenin suyu da su kanalları ile yağmur sularından sağlanırmış.¹³

İslâm geldiğinde Sâsânîlerin elinde bulunan Nîşâbur bölgesi, Hz. Osman’ın emri ile Horasan’a sefere çıkan Abdullah b. ‘Âmir tarafından fethedilmiştir. Abdullah b. ‘Âmir, Herât ehli ile karşılaşp onları mağlup ettikten sonra Nîşâbur’a yönelmiş ve dokuz aylık bir kuşatmadan sonra Nîşâbur’u ele geçirmiştir.¹⁴ Kaynaklar Nîşâbur bölgesinin Abdullah b. ‘Âmir tarafından fethedildiği konusunda mütefiklerdir.¹⁵

Nîşâbur’un fethinden kısa bir süre sonra 36/656 veya 37/657 yılında Hz. Ali ile Muâviye arasında meydana gelen savaşın getirmiş olduğu otorite boşluğundan dolayı Horasan ve Toharistan’da ayaklanmalar meydana gelmiş, bu ayaklanmalar sonucunda Müslümanlar Nîşâbur’dan çıkarılmışlardır.¹⁶ Hz. Ali 37/657 yılında bölgeyi yeniden ele geçirmek için Ca’d b. Hubeyre el-Mahzûmî’yi bölgeye göndermiş, ancak bu girişim başarılı olmamıştır.¹⁷ Bu tarihten yaklaşık 4 yıl sonra, 41/662 yılında Muâviye, Abdullah b. ‘Âmir’den Horasan’ı kontrol altına almasını istemiş,¹⁸ o da bölgeyi yeniden kontrol altına almıştır.¹⁹

Nîşâbur Bölgesi hicrî ilk üç asır boyunca tam bir istikrara kavuşmamış, sadece Emevîler zamanında biraz istikrar bulmuştur. Nîşâbur’da en uzun istikrar dönemi 42/663 yılında ikinci defa fethinden, 130/747’ye kadar olan dönem olup bu dönemde burada çok büyük bir olay meydana gelmemiştir. Nîşâbur 130/747 yılında bir isyan sonucu Ebû Müslim tarafından ele geçirilmiştir.²⁰ Bölgenin 132/749’da Emevîlerin yıkılışı ile Abbâsîler’in eline geçtiği anlaşılmaktadır.²¹

Hicrî üçüncü asırla birlikte Horasan’da Tâhirîler dönemi (207/823-259/873) başlamıştır. Tâhir b. el-Hüseyn tarafından kurulan Tâhirîler devletinin başına Tâhir’in 207/823’de ölümünden sonra oğlu Abdullah b. Tâhir geçmiştir. Abdullah b. Tâhir dönemi Nîşâbur açısından son derece önemlidir. Çünkü bu zamana kadar Horasan’ın başkenti Merv iken, Abdullah b. Tâhir tarafından Nîşâbur başkent yapılmış, bu dönemden sonra şehir hızlı bir gelişme göstermiştir.²²

259/873 Nîşâbur’da yeni bir iktidarın başlangıç yılı olmuştur. Bu yılda Ya’kub b. Leys es-Saffâr Nîşâbur’a gelmiş, burada 11 yıldır iktidarda bulunan Muhammed b. Tâhir’i yakalatıp mallarını ve yaklaşık 160 kişilik aile efradı ile akrabalarını Sicistân’a göndermiş,

¹¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 5/550.

¹² Sem’ânî, *el-Ensâb*, 5/550.

¹³ Recep Uslu, *I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 28.

¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-‘Umerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 164; Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî tevârîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995), 3/268.

¹⁵ Ebû’l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, thk. ‘Abdulkâdir Muhammed Ali (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 241; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 164.

¹⁶ Honigmann, “Nishapur”, 8/62.

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), 5/63-64; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/372; Çetin, “Horasan”, 18/235.

¹⁸ Honigmann, “Nishapur”, 8/62.

¹⁹ Çetin, “Horasan”, 18/236.

²⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasanî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/198; Çetin, “Horasan”, 18/236.

²¹ Bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/33-34.

²² Bk. Çetin, “Horasan”, 18/234; Honigmann, “Nishapur”, 8/62.

böylece Horasan'a hâkim olmuştur.²³ Saffârîler döneminde Nişâbur başkent olma vasfını sürdürmüştür. Zira Saffârîler başkentlerini buraya taşımışlardır.²⁴

Bölgede 287/900 yılında Sâ mânîler devri başlamıştır. Bu yılda Saffârî hükümdarı Amr b. Leys ile karşılaşan İsmail b. Ahmed es-Sâmânî, Amr'ı yenmiş²⁵ ve Horasan Sâ mânîoğulları ülkesinin bir parçası hâline gelmiştir.²⁶ Bu galibiyet sonrası Abbâsî Halîfesi Mu'tazîd tarafından Saffârîlere ait topraklar İsmail es-Sâmânî'ye verilmiş, böylece İsmail resmî olarak bütün Horasan'a hâkim olmuştur.²⁷ Sâ mânîler devri ile birlikte bölge uzun bir süre siyasi istikrara kavuşmuştur.²⁸

2. NİŞÂBUR'DA HADİS İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Horasan bölgesinde ilk hadis öğretimi fetihler için gelen ve buraya yerleşen sahâbîler vasıtası ile başlatılmıştır.²⁹ Nişâbur'da ilk olarak hadis rivâyet ettiği düşünölenler sahâbeden Ebû Berze el-Eslemî, Hakem b. Amr el-Gıfârî ve Abdullah b. Hâzîm el-Eslemî³⁰ olup bunlar Nişâbur'a gelmişler ve hayatlarının geri kalan kısmını burada geçirmişlerdir. el-Hâkim en-Nisâbûrî *Târîhu Nisâbûr'*unda³¹ sahâbe ve tâbiûndan Nişâbur'a gelenlerin bir listesini vermektedir. Hicri ilk iki asırlık dönemde dikkat çeken ilk muhaddis, daha sonra rivâyetlerine İbn Mâce'de (ö. 273/886) rastlanacak olan Yahya b. Subeyh'tir. Onunla aynı dönemde yaşayan İbrâhim b. Tahmân da gerek hadis rivâyeti ve gerekse tasnif ettiği eserlerle Nişâbur'da ilk iki asrın en önemli şahsiyetidir. Onun hacdan vazgeçip Nişâbur'da yaşamaya başlaması³² bölgede, ikinci asırda hadis ilmi açısından en önemli çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır.

Nişâbur asıl gelişme dönemini üçüncü asırda yaşamıştır. Nişâbur'un bu asırda tam bir ilim merkezi hâline gelişi, Tâhirîlerin kuruluşu (207/823) ile başlamıştır. Onların ilme ve âlimlere verdikleri destek ile birlikte bölgede ilmî hayatta büyük bir canlanma olmuş,³³ bu dönemden itibaren, Nişâbur'da hadis ilmi açısından büyük muhaddisler yetişmiş, önemli çalışmalara imza atılmıştır.

3. NİŞÂBUR MUHADDİSLERİ VE ESERLERİ

Nişâbur'da çalışma sahasını kapsayan dönemde çok sayıda muhaddis yetişmiştir. Burada bu muhaddislerin tamamının listesini vermek mümkün olmadığı için ve bölgede yapılan çalışmaların neler olduğunun görülmesi amacıyla sadece eser sahibi muhaddislerin bir listesi sunulacaktır.

²³ Bk. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 143; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997), 14/544; Taberî, *Târîh*, 9/507.

²⁴ Barthold, "Horasan", 61.

²⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1987) (281-290), 29; Taberî, *Târîh*, 10/77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/502.

²⁶ Zehabî, *Târîhu'l-İslâm* (251-260), 30; Barthold, "Horasan", 61.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/502.

²⁸ Çetin, "Horasan", 18/237.

²⁹ Çetin, "Horasan", 18/239.

³⁰ Ebû Abdullah, Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadis*, thk. Seyyid Mu'azzam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977), 194.

³¹ Bu eserin aslı günümüze ulaşmamıştır. Ancak Halîfe en-Nisâbûrî lakabıyla maruf Ahmed b. Muhammed el-Hasan b. Ahmed (ö. ?) yalnızca isimleri alıp haklarında verilen bilgileri bırakarak *Târîhu Nisâbûr'u*, *Telhîsu Târîhi Nisâbûr* adıyla ihtisar etmiştir.

³² Takıyyüddîn İbn 'Abdulkâdir, *Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Emin Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983), 1/199; Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed b. Halîl Sibt İbnü'l-Acemî, *Nihâyetu's-sül fi sitteti'l-usûl*, thk. Abdulkayyim Abdurrah en-Nebî (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000), 1/287.

³³ Çetin, "Horasan", 18/237.

1. İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780): *Tefsîru'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Meşyeha*,³⁴ *Kitâbü's-Sünen fi'l-fikh, Kitâbü'l-Menâkib, Kitâbü'l-Iydeyn, Medhal fi's-sikât, Medhal fi'd-du'afâ*.³⁵
2. Hafis b. Abdullah b. Râşid (ö. 209/824): *Nüşatu Hafis b. Abdullah*.³⁶
3. İbrâhim b. Nasr b. Mansûr (ö. 210/825): *Müsned*.³⁷
4. Yahya b. Yahya b. Bekir b. Abdurrahmân (ö. 226/841): *Cüz, Nüşa*.³⁸
5. Ahmed b. Harb b. Abdullah (ö. 234/848): *Kitâbü'l-Erba'în, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü İyâllillah, Kitâbü'd-Duâ, Kitâbü'l-Hikme, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü't-Tekessüb*.³⁹
6. İshâk b. İbrâhim b. Mahled (ö. 238/852): *Tefsîr, Müsned, Kitâbü's-Sünen fi'l-fikh, Kitâbü'l-İlm, Câmi'u'l-kebîr, Câmiu's-sağîr, Musannef, Cüz'ü İshâk*.⁴⁰
7. Seleme b. Şebîb (ö. 247/861): *Kitâbü Fadli şehri Ramazân, Cüz min hadîsi Seleme b. Şebîb*.⁴¹
8. İshâk b. Mansûr b. Behram (ö. 251/865): *Müsned, Mesâilu Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye, Mesâilu Yahya b. Maîn*. Namazla ilgili hacimli bir kitap tasnif ettiği de söylenir.⁴²
9. Ali b. el-Hasan b. Abdurrahmân (ö. 251/865): *Müsned*.⁴³
10. Muhammed b. Yahya b. Abdullah (ö. 258/872): *'İlelü hadîsi'z-Zührî, Zühriyyât, Hadîsu'z-Zührî veya Ehâdisu'z-Zührî, Kitâbü't-Tevekkül, Muhtârât min rivâyetihî anîz-Zührî, Cüz*.⁴⁴

³⁴ Bu eserin, hemen sonrasında zikredilen *Kitâbü's-Sünen fi'l-fikh* olabileceği belirtilmektedir. Eserin ismi ve içeriği ile ilgili değerlendirmeler için bk. Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 1/54-56.

³⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist* (Tahran: y.y., ts.), 284; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabad: Dâru'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973), 6/27; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (161-170), 61; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/1; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifî'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beirut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957), 1/41; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Muhammed Fehmi Hicâzî (Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'üd el-İslâmiyye, 1983), 1/171.

³⁶ Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr Meyâdîni (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 268.

³⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), 2/58; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/397; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972), 180; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 92.

³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (221-230), 463; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 379.

³⁹ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn* (Tahran: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967), 1/54, 2/1830; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (231-240), 37; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, 11/33, 34; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/47; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/188.

⁴⁰ Abdullah Aydınlı, "İbn Râhûye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/241; İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 286; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/442, 583; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 12/70; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 58; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/228.

⁴¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 68, 299.

⁴² Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 6/360; Ebû'l-Kasim Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimesk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garame el-Amrî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 8/285; Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991), 1/160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/166; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/239; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 98.

⁴³ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/86; Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Kahire: Matba'atu Kustasus, 1954), 5/79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/53; İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/209; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 232.

⁴⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr, *Fehrese*, thk. Franciscus Codera (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 203; Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 26/628-629; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (251-260), 339, 342; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 291; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/16; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/105; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/261.

11. Abdurrahmân b. Bişr b. el-Hakem (ö. 260/874): *Ehâdis*.⁴⁵
12. Müslim b. Haccâc (ö. 261/875): *Kitâbü Müsnedi's-sahîh, el-Müsnedu'l-kebîr ale'r-ricâl, el-Câmi'u'l-kebîr 'ale'l-ebvâb, Müsnedu hadîsi Mâlik, Kitâbü'l-İntifâ' bi uhubi's-sibâ', Kitâbü'l-Münferidât ve'l-vuhdân, Ricâlu Urve b. ez-Zubeyr ve cemâatun mine't-tâbi'în ve gayrihim, Kitâbü't-Temyîz, Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ, Kitâbü't-Tabakât, Kitâbü'l-İlel, Kitâbü'l-İhve ve'l-ahavât, Kitâbü Evhâmi'l-muhaddisîn, Tabakâtu't-tâbi'în, Kitâbü'l-Efrâd fî zikri cemâatin mine's-sahâbe ve't-tâbi'în, Kitâbü'l-Akrân, Kitâbü Evlâdi's-sahâbe fî men ba'dehüm mine'l-muhaddisîn, Kitâbü't-Târîh, Kitâbü's-Sualât an Ahmed b. Hanbel, Kitâbü Hadîsi Amr b. Şuayb, Kitâbü'l-Muhadramîn, Meşâyihu Sevrî, Meşâyihu Mâlik, Meşâyihu Şu'be, Efrâdu's-Şâmiyyîn, Tabakâtu'r-ruvât, Ma'rifetu ruvâti'l-ahbâr, Kitâbü'l-Ma'rife, Rubâiyyât fî'l-hadîs, Kitâbü Tafâli's-sünen, Tesmiyetu şuyûhi Mâlik ve Süfyân ve Şu'be, Esmâu'r-ricâl, Kitâbü'l-Ma'mer fîhi zikru ma ahtae Ma'mer*.⁴⁶
13. Ahmed b. Yusuf b. Hâlid (ö. 264/878): *Cüz*.⁴⁷
14. İshâk b. İbrâhim b. Hânî (ö. 275/888): *Sualât, Mesâil*.⁴⁸
15. Ahmed b. Seleme b. Abdullah (ö. 286/899): *Müstahrec*.⁴⁹
16. Zekeriyya b. Davud b. Bekir (ö. 286/899): *Tefsîru'l-Kebîr*.⁵⁰
17. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ziyâd (ö. 289/902): *Müsned, Târîh, Künâ, Ebvâb, Etbâ'u'l-etbâ'*.⁵¹
18. Muhammed b. İbrâhim b. Saîd (ö. 290/903): *Kitâbü'l-Metâim*.⁵²
19. İbrâhim b. Ebû Tâlib (ö. 295/908): *eş-Şuyûh, el-İlel*.⁵³
20. Muhammed b. İsmail b. Mihrân (ö. 295/908): *Kitâbü's-Sahâbe, Hadîsu Zührî, Hadîsu Mâlik, Hadîsu Yahya b. Saîd el-Kattân, Hadîsu Abdullah b. Dînâr, Hadîsu Musâ b. Ukbe*.⁵⁴
21. Zekeriyya b. Yahya b. el-Hâris (ö. 298/911): *Menâkıbu'l-İmâm Ebû Hanîfe*.⁵⁵
22. İbrâhim b. İshâk b. Yusuf (ö. 303/915): *Tefsîru'l-kebîr*.⁵⁶
23. İshâk b. İbrâhim b. Nasr (ö. 303/915): *Müsned*.⁵⁷

⁴⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 318; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 143; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/263.

⁴⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Tabakât*, thk. Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân (Riyad: Dârü'l-Hicre, 1991) (Neşredenim Girişi), 1/25; Halife en-Nisâbüri, *Telhisu Târîhi Nisâbüri*, 34, 35; İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 286; İbn Hayr, *Fehrese*, 212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/137; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/126; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/427; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 167; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 261; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/432; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/118; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 423, 424; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/277.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 12/384; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/210.

⁴⁸ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-fukahâi'l-Hanâbile*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1998), 1/164; Ebû'l-Yümün Abdurrahmân b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983), 1/255; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/19.

⁴⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/156; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 279; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/236; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 21.

⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/388; İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/393; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (281-290), 179; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/80; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/182.

⁵¹ Ebû Bekir Muhammed b. İsmail b. Halfûn, *el-Mu'lim bi şuyûhi'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Ebû Abdurrahmân 'Âdil b. Sa'd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 145; Ebû Bekir Muhammed b. Abdulgânî b. Nokta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 249; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/440; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/500; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 296; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/277.

⁵² Ebû 'Âsim Muhammed b. Ahmed 'Abbâdî, *Kitâbü Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Gösta Vitestam (Leiden: E. J. Brill, 1964), 47.

⁵³ İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/344; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (291-300), 95; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 279.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/118; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 297; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/62; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1432.

⁵⁵ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/373.

⁵⁶ İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/422; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/196; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 304.

24. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 305/917): *Mehâsinu's-Şerâi' ve'l-İslâm*.⁵⁸ Sadece bir eserinden kaynaklarda bahsedilmesine rağmen, pek çok eser tasnif ettiği söylenir.⁵⁹

25. Ali b. Musâ b. Davud b. Yezdâd (ö. 305/917): *er-Red 'alâ ashâbi's-Şâfi'i, Ahkâmu'l-Kur'ân, Nakzu mâ hâlefe fihî's-Şâfi'i'l-İrâkiyyîn fi ahkâmi'l-Kur'ân, İsbâtu'l-kıyâs ve'l-ictihâd ve haberu'l-vâhid, Şerhu Câmi'i'l-kebîr li's-Şeybânî fi'l-furû'*.⁶⁰

26. İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919): *el-Müntekâ, Kitâbü'l-Âhad fi esmâi's-sahâbe, Kitâbü't-Târîh, el-Esmâ ve'l-künâ, Cerh ve ta'dîl, Kitâbü't-Tecrîd ve't-ta'dîl li ashâbi'l-hadîs, Du'afâ*.⁶¹ İmam Mâlik'in hadislerinde geçen bazı garip kelimeleri açıklamak amacıyla yaptığı bir çalışması daha vardır.⁶²

27. Abdurrahmân b. el-Hüseyn b. Hâlid (ö. 307/919): *Müsned, Şerefu'l-Mustafâ*.⁶³

28. Ahmed b. Hamdân b. Ali b. Sinân (ö. 311/923): *Sahîh/Müstahrec*.⁶⁴

29. İbn Huzeyme (ö. 311/923): *Kitâbü'l-Kebîr, Sahîh, el-Müsned fi'l-hadîs, Beyânu şe'ni'd-duâ ve tefsîru'l-ed'iyeti'l-me'sûre 'ani'n-Nebî, Kitâbü't-Tevhîd ve isbâti sifâti'r-Rab, Tefsîru'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, el-Mesâilu'l-musannef fi'l-hadîs, Avâli, Du'afâ, Kitâbü't-Tevekkül, Kitâbü'l-Kasâme, Kitâbü'l-Kader, Kitâbü's-Siyâse, Kitâbü'l-Cihâd, Kitâbü'l-Kirâat halfe'l-imâm, Ceşu't-tevşîh, Cüz, el-Fevâidu'l-fevâid an İbn Huzeyme, Fıkhü hadîsi Berîre, Mes'eletu'l-hac*.⁶⁵

30. Muhammed b. İshâk b. İbrâhim es-Serrâc (ö. 313/925): *Müsnedu'l-kebîr 'ale'l-ebvâb, Müstahrec, Kitâbü't-Tefsîr, Cüz'ü'l-beytûte, Hadîs, Kitâbü't-Târîh, Kitâbü'l-İhve ve'l-ahavât, Kitâbü'l-Ahbâr, Kitâbü Resâil, Kitâbü'l-eş'âri'l-muhtâre ve sahîha minhâ ve'l-meâre, Kitâbü's-Salât*.⁶⁶

Görüldüğü gibi Nîşâbur'da hadis ilmi ile ilgili pek çok ve önemli eserler kaleme alınmıştır.

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (301-320), 113; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 304.

⁵⁸ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/443; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/125.

⁵⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/125.

⁶⁰ Zeynüddîn Ebü'l-Fadl Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim fi men sannefe mine'l-Hanefiyye*, thk. İbrahim Sâlih (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1992), 147; İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 260; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/675; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/250.

⁶¹ Ebü 'Amr Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. 'Abdiberr, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Dâru Nahdati Mısır, ts.), 1/24; Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1995), 4/311; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 166, 174; İbn Hayr, *Fehrese*, 211; İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/469; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/444; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 262.

⁶² Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bükeyr Mahmûd (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1967), 1/199.

⁶³ Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-mennân bi mukaddimeti Lisâni'l-Mizân*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1995), 425; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 101, 222.

⁶⁴ İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/479; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Iber fi haberi men gaber*, thk. M. Sa'îd Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/461; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm* (301-320), 402; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, 14/299; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/232; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 320; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/212; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 20.

⁶⁵ Ebü Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2003), 1/542, 2/946; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, thk. Nüreddîn 'İtr (Haleb, Dâru'l-Me'ârif 1971), 4; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, 14/371, 379; Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/80; Hâkim, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*, 83; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 42, 276, 336; a.mlf., *Fethu'l-mennân*, 356; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/29; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 74; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 1/33.

⁶⁶ Ebü Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hâkimu'l-Kebîr, *Kitâbü'l-Esâmi ve'l-künâ*, thk. Yûsuf b. Muhammed Duheyl (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-İslâmiyye, 1994), 1/116; Zehebî, *el-Iber*, thk. M. Sa'îd Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/467; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebü Bekir es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999), 2/219; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 250; İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 172; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/505; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/38; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 1/341; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 45.

4. NİŞÂBUR MUHADDİSLERİNİN BAZI HADİS MESELELERİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Nişâbur'da çok sayıda eser yazılmış olmasına rağmen bunların büyük kısmı kaybolmuştur.⁶⁷ Bundan dolayı bölgede yazılan eserler hakkında tam olarak bilgi sahibi olunamamaktadır. Bu problem usûl konuları söz konusu olduğunda kendisini daha çok hissettirmektedir. Bölge muhaddislerine ait, usûle dönük çalışma ve değerlendirmeler, hadis usûlü eserlerinde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Bu bilgiler ise bir iki satırı geçmemektedir. Bu konuda en çok yararlanılabilen kaynak Müslim'in, *Sahîh*'ine yazmış olduğu "*Mukaddime*"dir. Bunun dışında Nişâbur muhaddislerine ait görüşlerin derli toplu bulunabileceği başka bir kaynak yoktur.

Bölgede, usûl konularına ait çok fazla ve yoğun bir şekilde tartışılan görüşler tespit edilememiştir. Tespit edilebilen görüşler tüm Nişâbur muhaddislerine değil, bir veya birkaç muhaddise aittir. Ancak bu görüşler hadis ilmi açısından son derece önemli olup hadis usûlünün oluşumuna katkı sağlamıştır. Bu nedenle kısaca bu görüşler üzerinde durulacaktır.

4.1. Sahîh Hadis

Hadislerin sahihliğini belirlemede en önemli kaynaklardan biri sayılabilecek çalışma Müslim'in *Sahîh*'idir. O eserine yazdığı uzun mukaddimede rivâyet şartlarını, râvilerin durumlarını, hangi rivâyetlerin kabul, hangilerinin red edileceğini beyan etmektedir. Müslim'e göre, rivâyetlerin sahih ve sakimini, sika râvilerin ve müttehem olanların rivâyetlerinin arasını ayırabilen kimselerin, sadece güvenilir kimselerden hadis almaları, müttehem râvilerden ve bid'at ehlinde rivâyetten sakınmaları gerekir.⁶⁸

Diğer taraftan Müslim'in sahih hadislere çok önem verdiği ve zayıf rivâyetlerden kaçındığı onun terğîb ve terhîb hadisleri ile ilgili tavrında açıkça ortaya çıkar. O, bu konuda şöyle der:

Dini işlerle ilgili haberler helâl, haram, emir, nehiy, terğîb ve terhîbe dair bir şey için gelirler. Eğer bu tür hadisleri rivâyet eden râviler sîdk ve emanet ehlinde olmaz ve onu tanyan biri ondan rivâyette bulunup onun hâlini insanlara anlatmazsa, bu yaptığından dolayı günahkâr olur ve halkı aldatmış sayılır. Bu haberleri dinleyen kimselerin, bunlarla veya bunların bir kısmıyla amel etmeyeceklerinden emin olunamaz. Oysa güvenilir râvilerin rivâyet ettikleri sahih haberler, zayıf râvilerden hadis nakletmeye lüzum bırakmayacak kadar çoktur.⁶⁹

Müslim, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahmân b. Mehdî ve Ahmed b. Hanbel gibi büyük muhaddislerin görüşlerini terk ederek, terğîb ve terhîb konularındaki hadislerin yalnızca kendilerinden ahkâm ile ilgili hadisler rivâyet edilen râvilerden alınması gerektiğini söylemiştir.⁷⁰

Nişâbur'da hadislerin sahih ve sakimini ayırmada önemli çalışmaları olanların başında ise Muhammed b. Yahya ile oğlu Yahya b. Muhammed b. Yahya ez-Zühli gelmektedir. Çünkü bu iki muhaddisin belirlemiş oldukları sahih hadis tarifi, hadislerin sahih ve sakimini ayırmada bir ölçü ortaya koyması ve bu tarifi sonraki muhaddisler tarafından benimsenmiş olması nedeni ile önem arz etmektedir.

Muhammed b. Yahya'ya göre ancak munkatı olmayan ve isnadında mechul ve mecruh râvi bulunmayan, muttasıl isnada sahip hadisler ile ihticâc caizdir.⁷¹ Yine ondan gelen bir

⁶⁷ Nişâbur'da telif edilmiş eserlerden günümüze ulaşan ve ulaşmayanların listesi için bk. Akcaoğlu, *Nişapur'da Hadis Çalışmaları*, 204-239.

⁶⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "*Mukaddime*", 8.

⁶⁹ Müslim, "*Mukaddime*", 28.

⁷⁰ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985), 77.

⁷¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 20; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-Bahrullezî zehar şerhu Elfiyyeti'l-eser*, thk. Ebû Enes Enîs b. Ahmed b. Tâhir el-Endûnîsi (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1999), 1/331.

başka tanıma göre “haber, sika bir râvinin sika bir râviden rivâyeti ile Resûlullah’a ulaşır ve isnadında mechul ve mecruh bir râvi bulunmazsa sabit olur.”⁷²

Yahya b. Muhammed b. Yahya’ya göre de “sika bir râvinin sika bir râviden aldığı ve Resûlullah’a kadar isnadı bu şekilde olan, isnadında mechul ve mecruh râvi bulunmayan bir haber yazılabilir. Haber bu şekilde sabit olunca, onun kabulü ve onunla amel vacib olur, ona muhalefet edilmemesi gerekir.”⁷³

Yahya b. Muhammed b. Yahya’nın tarifi de Muhammed b. Yahya’nın tarifi ile hemen hemen aynıdır. Yahya ayrıca bir hadis sabit olduğunda onunla amel edilmesinin vacip olduğunu söyler. Buna yakın bir görüş İbn Huzeyme’den de rivâyet edilir.⁷⁴

Diğer taraftan İbn Huzeyme’nin *Sahîh* adlı eserinin ismi onun sahih hadis konusundaki fikrini ortaya koyacak mahiyettedir.⁷⁵ İbn Huzeyme hadislerin sıhhat şartları olarak, rivâyetlerin sika râvilerden gelmesini, isnadın kesintisiz yani başından sonuna kadar muttasıl olmasını, isnadda yer alan râviler içinde cerh edilmiş bir râvinin bulunmamasını şart koşar.

Bu tarifler içinde göze çarpan önemli yönlerden birisi, sahih hadisin tespiti için tek şartın geleneksel anlayışta olduğu gibi isnad olduğu, metne hiç vurgu yapılmadığıdır.

Nîşâbur muhaddislerine göre sahih hadisler şu özellikleri taşımaktadır:

Sahîh hadisin isnadı munkatı olmamalı, muttasıl olmalıdır. Muttasıl terimi, isnadındaki her bir râvinin bizzat hocasından işiterek aldığı ve isnadı sonuna kadar bu şekilde olan hadisler için kullanılır.⁷⁶

Sahîh hadisin isnadında mecruh râvi bulunmamalıdır. Muhammed b. Yahya da bu şartı ileri sürmektedir. Sahîh hadisin isnadında ayrıca mechul râvi de bulunmamalıdır. Hangi râvilerin mechul kabul edileceği konusunda Nîşâbur muhaddisleri arasında bir ittifak yoktur. Muhammed b. Yahya ez-Zühî ile İbrâhim b. Ebû Tâlib’e göre bir râviden cehâlet sıfatının kalkması için ondan en az iki kişinin rivâyette bulunması şarttır.⁷⁷ İbn Huzeyme ise râviden meşhur bir kimsenin rivâyet etmesi şartı ile cehâlet sıfatının kalkacağını söyler.⁷⁸

Nîşâbur’da muhaddisler kitap tasnif etme çabası içine girmiş olmakla beraber, bunu sistemsiz bir şekilde yapmamışlar, hangi hadislerin sahih kabul edileceği konusunda bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. O dönemin yapısı göz önünde bulundurulur ve o dönemlerde bu tür şartların fazlaca ileri sürülmediği dikkate alınır, bu, Nîşâbur muhaddisleri için bir başarı sayılmalıdır. Bu konuda onların en büyük başarısı ise, ortaya koydukları bu tarifi hadisin usûlünde genel kabul gören tarife çok yakın olmasıdır.

4.2. Mürsel Hadis

Mürsel hadis, tâbiûnun “kâle Resûlullah” diyerek, hadisi aldığı sahâbînin adını söylemeden rivâyet ettiği hadistir.⁷⁹ Muhaddislerin çoğuna göre mürsel hadisler zayıftır, bu tür hadislerle amel edilmez.⁸⁰ Nîşâbur muhaddislerinin görüşü de bu yöndedir. Bu konuda

⁷² Süyûtî, *el-Bahrullezî zehar*, 1/331-332.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Kifâye*, 20.

⁷⁴ Zehebî, *el-Iber*, 1/462.

⁷⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/45.

⁷⁶ Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân b. es-Salâh, *‘Ulûmu’l-hadîs*, thk. Nüreddîn ‘Itr (Dîmeşk: Dâru’l-Fikr, 1998), 44; Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim b. Cemâ’a, *el-Menhelü’r-revî fî muhtasari ‘Ulûmi’l-hadîsi’n-Nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân (Dîmeşk: Dâru’l-Fikr, 1986), 40.

⁷⁷ Bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/390; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 26/627; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 12/281; İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, 80.

⁷⁸ Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs şerhu Elfiyyeti’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1988), 1/346; Muhammed Tâhir Cevâbî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl beyne’l-müteşeddîdîn ve’l-müteşâhilîn* (Tunus: ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-Kütüb, 1997), 370.

⁷⁹ Tâhir el-Cezâîrî, *Tevcihu’n-nazar ilâ usûli’l-eser*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: el-Matba’atü’l-İslâmiyye, 1995), 1/50, 2/555; Hâkim, *Ma’rifetu ‘ulûmi’l-hadîs*, 25; İbn Cemâ’a, *el-Menhelü’r-revî*, 42.

⁸⁰ Mahmûd Tahhân, *Teysîru mustalahi’l-hadîs* (Riyad: Mektebetü’l-Ma’ârif, 1989), 72; İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, 171; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/163.

görüş belirten ilk muhaddis Müslim'dir. Müslim, *Sahîh*'ine yazmış olduğu mukaddimede, muan'an hadis ile ihticâc babında, "*Mürsel rivâyetler ilim ehline ve bizim esas olan görüşümüze göre huccet değildir*"⁸¹ diyerek mürsel hadisleri kabul etmediğini açıkça ifade eder. Bu sözden, o dönemde pek çok kimsenin mürsel hadis ile ihticâcî terk ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Huzeyme de ehli hadisin çoğunluğunun görüşüne uyararak mürsel hadisleri reddetmiştir.⁸² Bu konuda onun *Kitâbü't-Tevhîd*'de söylediği bir söz, mürsel hadisler konusunda nasıl bir tutum içinde olduğunun delilidir. Eserde, mürsel bir isnad zikrettikten sonra "*Mürsel olduğu için bu hadis bizim şartımıza uygun değildir. Biz bu ilimde mürsel ve munkatı rivâyetlere muhtaç değiliz*"⁸³ diyerek bu tür hadislerin delil olamayacağını ifade etmiştir.

Sahîh hadisler konusunda son derece dikkatli olan ve eserlerinde sahih hadislere yer vermeye çalışan bölge muhaddislerinin, mürsel hadisler konusunda bu şekilde bir tutum içinde bulunmaları sahih hadisler ile ilgili anlayışlarının bir sonucudur. Onların isnadı munkatı olan mürsel hadisleri geçmişteki genel kabule rağmen reddetmeleri, sahih hadislere ulaşmayı asıl amaç kabul ettiklerini göstermektedir.

4.3. Muan'an Rivâyetler

Muan'an hadis, "... *fulân 'an fulân*" şeklinde isnada sahip olan hadistir.⁸⁴ Bazı âlimler muan'an isnadla rivâyet edilen hadisleri başka bir tarikten muttasıl olduğu ortaya çıkmadığı sürece, mürsel ve munkatı hadislerden kabul etmişlerdir.⁸⁵ Bu âlimlerden Buhârî ve Ali b. el-Medîni, iki râvinin bir kere de olsa mülâkatlarının ispat edilmesini şart koşmuşlardır.⁸⁶

Muan'an rivâyetleri makbul sayanlar, rivâyet edenin tedlis yapanlardan olmamasını ve râvinin hadis aldığı hocası ile bir araya gelip hadis alma imkânının bulunmasını yeterli görmüşlerdir.⁸⁷ Hadis ehli arasında bu şartların dışında başka şartlar da ileri sürülmüştür. Ancak bu iki şart dışındaki diğer şartlar üzerinde ittifak sağlanamamıştır.⁸⁸

Müslim "*an*" lafzı ile yapılan rivâyetleri belli şartların gerçekleşmesi durumunda sahih kabul etmiştir. *Sahîh*'ine yazdığı mukaddimede bu konu ile ilgili bir bab açmış⁸⁹ ve "*an*" lafzı ile gelen rivâyetleri kabul etmeyenleri sert şekilde eleştirmiştir. Müslim'in mukaddimede tenkit ettiği görüşün sahiplerine göre, "*iki râvi aynı asırda yaşamış, buluşma ve görüşme imkânı bulmuş olmalarına rağmen, bir kez olsun buluştukları veya birbirlerinden hadis aldıkları ispat edilmemişse, 'an' lafzı ile rivâyet edilen hadisler delil olamaz.*"⁹⁰

Müslim bu konu ile ilgili özetle şunları söyler:

"İsnadları kötülemek için ortaya atılmış bu söz, sonradan ortaya çıkan, daha önce hiç söylenmemiş bir sözdür. Bu sözün ilim ehlinde hiçbir destekleyicisi yoktur. Müttekaddim ve müteahhir âlimler arasında yaygın olan sika göre sika bir râvi yine kendisi gibi sika bir râviden bir hadis rivâyet ettiğinde ve bir asırda bulunmaları itibarıyla görüşmeleri ve semâ'ları mümkün olduğu takdirde, görüştikleri ve konuştuklarına dair hiçbir haber bulunmasa da o

⁸¹ Müslim, "Mukaddime", 30.

⁸² Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985), 110.

⁸³ Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rab Azze ve Celle*, thk. Abdullah b. 'Âmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002), 92.

⁸⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 61; Tahhân, *Teyssîr*, 87.

⁸⁵ Ebü'l-Fadl Zeynüddîn İbrahim b. el-Hüseyn el-'Irâkî, *Şerhu Elfiyyeti'l-'Irâkî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, ts.), 1/164; Bedrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynel'âbidîn Muhammed Belâferec (Riyad: Edvâu's-Selef, 1998), 2/22; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 61.

⁸⁶ İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 48; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/181.

⁸⁷ Hüseyn b. Abdullah et-Tîbî, *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985), 50; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/22; İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 48.

⁸⁸ Tahhân, *Teyssîr*, 87.

⁸⁹ Müslim, "Mukaddime", 29.

⁹⁰ Müslim, "Mukaddime", 29.

rivâyet sabit ve huccet olur. Ancak buluşmadıklarına ve ondan bir şey işitmediğine dair bir delil bulunursa, o zaman hadis sabit ve huccet olmaz. Görüşme müphem olursa, rivâyet daima semâ'ya hamledilir.”⁹¹

Müslim “an” lafzı ile rivâyet edilen hadislerin sayısının çok olduğunu söyler ve muan’an rivâyetlerin tamamının zayıf kabul edilmesinin, âlimlerin görüşlerine muhalif olması nedeni ile dikkate alınacak bir söz olmadığını belirtip mütekaddim ve müteahhir âlimlerin muan’an hadislerin ittisale hamledileceğine dair icması olduğunu iddia eder.⁹²

İbn Receb (ö. 795/1393), müteahhir âlimlerin çoğunun Müslim’in görüşünü benimsediğini belirtir. Onlar müdellis olmayan ve sika râviden gelen rivâyetleri, görüşme imkânı bulunduğu sürece ittisale hamletmişlerdir.⁹³ Müslim’e göre râvinin müdellis olduğu ortaya çıkarsa, rivâyetleri ittisale hamledilmez. Müdellis râvinin rivâyetleri zayıf ve merdud rivâyetlerden sayılır.⁹⁴

Bu konuda İbn Huzeyme’nin de “an” lafzı ile yapılan rivâyetleri belli şartlar ile kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu şartlara uymadığından olmalı ki o, Haccâc b. Ertât’ın “an” lafzı ile yaptığı rivâyetlerle ihticâc edilmeyeceğini belirtmiştir.⁹⁵

4.4. Hadiste Ziyâde

Bu ilim, râvinin rivâyet ettiği bir hadiste yer alan ve hadisin diğer rivâyetlerinde bulunmayan fazlalıkların tespiti ve hükmü ile ilgilenir.⁹⁶ Genel olarak muhaddislerin ve fakihlerin bir kısmının görüşü, sika bir râvinin teferrüd ettiği hadisteki ziyâdenin mutlak olarak kabul edilmesi yönündedir.⁹⁷

Nîşâbur’da bu konuda görüşlerine ulaşılabilen muhaddislerden biri Müslim’dir. Müslim *Sahîh*’inin mukaddimesinde hadislerdeki ziyâdeler ve bunların kabul şartları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. O, hadislerdeki ziyâdelerin belirli bazı şartlar taşıması durumunda geçerli olduğunu kabul eder. Ona göre, hadisteki ziyâdenin kabulü için öncelikle, râvi diğer rivâyetlerinde hadislerini iyi zaptedip rivâyet eden muhaddislerin hadislerine uygun rivâyette bulunmalı ve bu konuda onlara uymaya gayret göstermelidir. Râvi bu şartı taşıyorsa, başka râvilerin rivâyetlerinde yer almayan ve içinde ziyâde mana taşıyan bir hadis rivâyet ettiğinde, bu ziyâdesi kabul edilir ve bu tam bir hadis yerini tutar.⁹⁸

Nîşâbur’da bu konuda görüşleri bulunan muhaddislerden birisi de İbn Huzeyme’dir. Onun hadislerdeki ziyâdeleri iyi bildiği söylenir.⁹⁹ İbn Huzeyme de Müslim gibi ziyâdeleri mutlak olarak değil, belirli şartlarla kabul eder. Ona göre bütün hâfızların ziyâdeleri makbul değildir. Eğer râvi, ziyâde lafız bulunmayan hadislerin râvilerine hıfz ve itkan yönünden eşit ise, bu durumda onun haberleri iyi bilmesi şartı ile ziyâdesi kabul edilir. Aksi söz konusu ise bu durumda yaptığı ziyâde kabul edilmez.¹⁰⁰

Sahîh hadislerin tespiti ve rivâyetinde oldukça titiz davranan Müslim ve İbn Huzeyme, ziyâde konusunda da aynı titizliği göstermişlerdir.

4.5. Hadis Alma ve Aktarma Yolları

⁹¹ Bk. Müslim, “Mukaddime”, 29-35.

⁹² Müslim, “Mukaddime”, 29. Ayrıca bk. Cezâirî, *Tevcihu’n-nazar*, 1/188; Süyûtî, *Tedribü’r-râvi*, 1/178.

⁹³ Abdülfettâh Ebû Gudde, *Tetimmetü’l-Hamse* (Zehebî’nin *el-Mûkızâ*’sının sonunda) (Haleb: Mektebü’l-Matbû’âtî’l-İslâmiyye, 1985), 126-127.

⁹⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mûkızâ fî ‘ilmi mustalahi’l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü’l-Matbû’âtî’l-İslâmiyye, 1985), 45.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 14/373.

⁹⁶ Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 432.

⁹⁷ İbnü’s-Salâh, *Ulâmu’l-hadîs*, 85; Süyûtî, *Tedribü’r-râvi*, 1/205.

⁹⁸ Müslim, “Mukaddime”, 5, 7.

⁹⁹ Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 310; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 1/49.

¹⁰⁰ Şihâbüddîn Ebü’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Salâh*, thk. Mes’ûd Abdülhamîd es-Sa’defî vd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 282.

Nişâbur muhaddislerine ait çeşitli kaynaklarda hadis tahammül yolları ile ilgili görüşler nakledilmektedir.

Hadis tahammül yollarından semâ', Nişâbur muhaddislerinden bazılarına göre en önde gelen hadis alma metodudur. Müslim ve Yahya b. Yahya semâ'yı kırâate tercih ederler.¹⁰¹ Yahya b. Yahya ve İshâk b. Râhûye'ye göre kırâat metodu semâ' gibi değildir. Muhaddise kırâat ihbar sayılır ve huccettir.¹⁰² Onlara göre semâ' en sağlam rivâyet metodu olsa da kırâat da hadis almada kullanılır.

Kırâat ile alınan hadislerde "haddesenâ" ve "ahberenâ" sîgalarının kullanımı konusunda farklı görüşler vardır. Nişâbur muhaddislerinden Yahya b. Yahya et-Temîmî kırâat ile alınan hadislerde kırâat kaydı olmaksızın "haddesenâ", "ahberenâ" ve "enbeenâ" gibi semâ' ile alınan hadislerde de kullanılan eda sîgalarının kullanılmasına karşı çıkmıştır.¹⁰³ Müslim'in de içlerinde bulunduğu bir grup ise "haddesenâ"nın kırâat ile alınan hadislerde kullanılmasını uygun bulmamıştır.¹⁰⁴ Müslim kırâatte "ahberenâ" sîgasının kullanılması gerektiği görüşünü benimsemiştir.¹⁰⁵

Hadis tahammül yollarından bir diğeri icâzettir. İcâzet ile elde edilen hadislerle amel sahihtir. Nişâbur'da bu görüşte olanlar Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Müslim b. el-Haccâc ve İbn Huzeyme'dir.¹⁰⁶ İbn Huzeyme icâzet yolu ile hadis alma ve aktarmada bir sakınca görmemiştir. Muhammed b. Saîd, İbn Huzeyme'ye *Kitâbü'l-Cihâd*'in icâzetini istediğini bildiren bir yazı yazmış, İbn Huzeyme de ona kitabının icâzetini vermiştir.¹⁰⁷ O, ayrıca icâzet ve münâvelenin sahih semâ' gibi olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ Bu tür bir tavra muhaddisler arasında sık rastlanmaması, İbn Huzeyme'nin bu konuda farklı bir kanaate sahip olduğunu gösterir.

Nişâbur'da icâzet metoduyla hadis alma ve aktarmayı caiz görenler, bunu mutlak olarak değil, belli şartların gerçekleşmesi durumunda sahih kabul etmişlerdir. Bölge muhaddislerinden Muhammed b. Yahya ez-Zühli de bu yollarla hadis alınabileceğini, ancak icâzet, münâvele ve mukâtebe metotlarında şeyhin yazılı metinleri hafızasından kontrol etmesini veya kitabının aslı ile karşılaştırmasını şart koşmuştur.¹⁰⁹

Hadis tahammül yollarından bir diğeri olan münâvele icâzet yollarının en üstünü kabul edilir.¹¹⁰ Nişâbur muhaddislerinden Yahya b. Yahya ve İshâk b. Râhûye'ye göre münâvele sahih bir hadis tahammül yolu olmakla beraber, mertebe itibariyle semâ' ve kırâatten sonra gelir.¹¹¹ İbn Huzeyme'ye göre ise münâvele ile elde edilen hadisler, sanki sahih semâ' ile alınmış gibidir.¹¹² Bu da Nişâbur'da bu konuda ortak bir görüşün bulunmadığını gösterir.

Münâvelenin çeşitlerinden biri "arz bi'l-münâvele"dir. "Münâvele yoluyla arz" anlamındaki bu tamlama, hadis öğrencisinin, herhangi bir yerden elde ettiği hocasına ait bir kitabı veya ondan elde edilmiş bir nüshayı hocasına vermesi, hocasının bu kitabı veya nüshayı tetkik ettikten sonra ona iade etmesidir. Bu yolla yapılan hadis rivâyeti caiz

¹⁰¹ Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 270.

¹⁰² Hâkim, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*, 259-260.

¹⁰³ İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 81.

¹⁰⁴ Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakra (Kahire: Dâru't-Türâs, 1970), 73; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/36.

¹⁰⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 139; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/36.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 313-314.

¹⁰⁷ İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/446; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/370-371.

¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 325; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/104; Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 290.

¹⁰⁹ Ahmet Yücel, *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996), 68-69.

¹¹⁰ İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 88.

¹¹¹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 167; 'Irâkî, *Şerhu Elfıyyeti'l-'Irâkî*, 2/92; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/45.

¹¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 325; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/104.

görülmüştür.¹¹³ İshâk b. Râhûye'nin de bu metodu kabul ettiği rivâyet edilir. Ancak ona göre bu yolla hadis rivâyeti, semâ' ve kırattan daha aşağı mertebededir.¹¹⁴

Hadis tahammül yollarından bir diğeri olan mükâtebe metoduyla hadis rivâyetinin Nîşâbur bölgesinde sahih kabul edildiği görülür. Müslim'in *Sahîh*'inde mükâtebe metodu ile alınmış pek çok hadis vardır.¹¹⁵ Kâdî İyâz, İshâk b. Râhûye'nin mükâtebe yolu ile alınan hadisleri semâ'dan daha üstün kabul ettiğini, bunun delilinin de İshâk'ın, Hz. Peygamber'in Kisra ve Kayser'e yazdığı mektup olduğunu söylediğine dair bir görüşünü nakleder.¹¹⁶ Bölgede bu metodu kullananlardan biri de Yahya b. Yahya en-Nîsâbûrî'dir. O, Ebû Üsâme aracılığı ile Ebû Bekir b. 'Ayyâş'tan, hadislerini kendisi için yazmasını istemiş, İbn 'Ayyâş da hadisleri onun için yazıp göndermiştir.¹¹⁷

Hadis alma ve aktarma yollarından biri de vicâdedir. Müslim'in *Sahîh*'inde vicâde metodu ile alınmış hadisler yer almakta olup¹¹⁸ bunların sayısı üçtür.¹¹⁹ Bunlar munkatî hadisler cinsinden olduğu için tenkit edilmiştir.¹²⁰ Ancak bu hadisler *Sahîh*'te başka yollardan mevzul olarak rivâyet edildikleri için, bunlardaki tedlis şüphesi ortadan kalkmaktadır.¹²¹ Vicâde metodu ile alınan hadislerin, başka makbul metotlardan biri ile de alınması durumunda, Müslim'in onlarla ihticâcî caiz gördüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen hadis tahammül yolları ile alınan hadislerin rivâyetinde hangi lafızların kullanılacağı muhaddisler arasında ihtilâfıdır. Zira hadis rivâyetinde pek çok sîga kullanılmaktadır. Nîşâbur'da Yahya b. Yahya şeyhten işittiği hadisler için sadece "*ahberenâ*" lafzını kullanır.¹²² İshâk b. Râhûye'nin semâ' ve kırâatte sadece "*ahberenâ*" sîgasını kullandığı ve bu sîgayı "*haddesenâ*"ya tercih ettiği rivâyet edilir. "*Ahberenâ*" sîgası, "*haddesenâ*"dan daha umumdur. Bu konuda Horasanlı muhaddislerden bazıları İshâk b. Râhûye'nin görüşünü tercih etmişlerdir.¹²³

"*Haddesenâ*" ile "*ahberenâ*"nın kırâat/arz metodunda kullanılması âlimler arasında ihtilâfıdır. Nîşâbur muhaddislerinden Yahya b. Yahya ve Müslim b. el-Haccâc kırâat ile alınan hadislerde "*haddesenâ*" sîgasının kullanılması gerektiği görüşünü kabul etmemişlerdir.¹²⁴ İshâk b. Râhûye de Abdürrezzâk'a "*Başkaları ile birlikte dinlediğin hadisler için haddesenâ sîgasını kullan*" demiştir. Abdürrezzâk bunun üzerine, daha önce "*ahberenâ*" sîgasını kullandığı rivâyetler için "*haddesenâ*"yı kullanmaya başlamıştır.¹²⁵

Yine İshâk b. Râhûye, eda sîgalarının hadis alınan metoda açıkça delalet etmesini tercih eden muhaddislerdendir.¹²⁶ Müslim de hadis aldığı şeyhlerinin sîgalarını özenle belirtmeye çalışır ve her bir muhaddisin kullanmış olduğu sîgaya onlardan almış olduğu hadislerde işaret eder. "*Haddesenâ Muhammed b. Râfi' ve Abd b. Humejd*" isnadı ile aldığı bir hadisten sonra "*Abd ahberenâ, Muhammed haddesenâ dedi*"¹²⁷ örneğinde olduğu gibi hangi hocasının hangi eda sîgasını kullandığını belirtir. Bu da onun bu sîgalara önem verdiğini gösterir.

¹¹³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 28.

¹¹⁴ Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 275.

¹¹⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/54.

¹¹⁶ Hasan b. Abdurrahmân er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 453-454; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 86-87.

¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 340; Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 279.

¹¹⁸ Ahmed Naim, *Tecrid*, 1/447; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/58.

¹¹⁹ Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 300.

¹²⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/58.

¹²¹ Ahmed Naim, *Tecrid*, 1/447. Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/58.

¹²² Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 284-285; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 134; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/10.

¹²³ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 122.

¹²⁴ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 73.

¹²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 286; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/24.

¹²⁶ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 97.

¹²⁷ Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân b. es-Salâh, *Syânetu Sahîhi Müslim*, thk. Muvaffak Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1984), 101.

4.6. Cerhin Müfesser Olması

Râviler hakkında yapılan cerh ve ta'dîlin geçerli olabilmesi için birtakım şartlar vardır. Muhaddisler nazarında genellikle ta'dîlin kabul edilmesi için ta'dîl sebeplerinin açıklanmış olması şart olarak ileri sürülmemiştir. Çünkü ta'dîl sebeplerinin çokluğu böyle bir şartın ileri sürülmesini engellemektedir.¹²⁸ Cerh ise ancak cerh sebebi müfesser/açık olduğunda kabul edilebilir.¹²⁹ Cerh sebeplerine gelince; bunların da sayısı çoktur. Bu sebeplerden birçoğu üzerinde de ittifak sağlanamamıştır. Bu yüzden bir âlime göre zayıf kabul edilen bir râvi, bir başkasına göre sika sayılabilmektedir.¹³⁰

Müslim bu konuda muhaddislerin çoğu gibi düşünmüş ve cerh sebebi müfesser olmadıkça, cerhin kabul edilmeyeceği görüşünü esas almıştır.¹³¹ O bu nedenle *Sahîh*'inde cerhe uğramış râvilerin hadislerine yer vermiştir. Süveyd b. Saîd (ö. 240/854) bu râvilerden biridir. Müslim'in, Süveyd hakkındaki cerh sebebi açık olmadığı için, ondan rivâyette bulunmakta bir sakınca görmediği belirtilmiştir.¹³²

4.7. Bid'at Ehlinden Rivâyet

Bid'at, dinde Resûlullah'tan sonra ortaya çıkarılan dinle ilgili şeylere denilir. Küfre götüren bid'at ve fıska düşüren bid'at olmak üzere iki çeşit bid'at vardır.¹³³ Bid'atı ile tekfir edilmeyenlerin rivâyetlerinin kabulü muhaddisler arasındaki ihtilâflı konulardan biri olup bu konuda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Genel kabul gören görüşe göre, eğer bid'at sahibi bid'atinin davetçiliğini yapmıyorsa rivâyetleri kabul edilir. Bu, muhaddislerin çoğunun kabul ettiği görüştür.¹³⁴

Nişâbur'da muhaddisler, bid'at ehlinden oldukları söylenen râvilerden hadis rivâyetinde bulunmuşlardır. Ancak bunlar içinde sadece Müslim bu konu ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, rivâyetlerin sahihi ile sakimini, sika râvilerin naklettikleri ile itham edilen râvilerin rivâyetlerinin arasını ayırmayı bilen muhaddislerin, sadece isnadları sahih ve rivâyetlerinde güvenilir olduklarını bildikleri kimselerden hadis rivâyet etmeleri gerekir. Yine onlar, müttehem olanlardan ve "bid'at ehlinin aşırılarından" rivâyette bulunmamalıdır.¹³⁵

Müslim'in bu sözlerinden yola çıkarak onun, bid'at ehli olup itidalli olanlardan rivâyette bulunmayı caiz gördüğü söylenebilir. Bu nedenle o, *Sahîh*'inde, davetçi olmayan bid'at ehlinden pek çok kişinin rivâyetlerine yer vermiştir.¹³⁶ Bunlar dindar olup, sıdk ve istikamet sahibi kimselerdir.¹³⁷

Müslim'in *Sahîh*'inde, Allah'ın büyük günah sahipleri hakkındaki hükmünü ahirete bırakan Mürcie'den, Hz. Ali'ye buğz edip diğerlerini ona takdim eden Nâsibe'den, Şiî ve Kaderîlerden, halku'l-Kur'ân'ı savunanlardan, Hâricîlerin kolu Harûriyye'den, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hakkında yorum yapmayan vakf ehlinden ve imama isyanı caiz gören Ka'diyye'den olan râvilerin rivâyetleri yer alır.¹³⁸

¹²⁸ Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *er-Refu ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, ts.), 27; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 106.

¹²⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 106.

¹³⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 106-107; Leknevî, *er-Refu ve't-tekmîl*, 28.

¹³¹ Fârûk Hamâde, *el-Menhecû'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Rabat: Dâru'n-Neşr, 1989), 287; 'Irâkî, *Şerhu Elfıyyeti'l-'Irâkî*, 1/305; Leknevî, *er-Refu ve't-tekmîl*, 34.

¹³² Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 108; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 106-107; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/259; Leknevî, *er-Refu ve't-tekmîl*, 27.

¹³³ Tahhân, *Teyssîr*, 123-124.

¹³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 121; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 114.

¹³⁵ Müslim, "Mukaddime", 8.

¹³⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 115.

¹³⁷ Ahmed Naim, *Tecrîd*, 1/329.

¹³⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/278-280. Ayrıca bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/361-362.

Müslim, Ali b. Ca'd el-Cevherî hakkında soru sorulunca “*Sikadır fakat Cehmîdir*” diye cevap vermiş ve Cehmiyye'den olması nedeniyle ondan rivâyette bulunmamıştır.¹³⁹ Nîşâbur muhaddislerinden Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî ise Ali b. Ca'd el-Cevherî'den hadis rivâyet etmiştir.¹⁴⁰ Buna göre Nîşâbur'da muhaddisler arasında bu konuda bir ittifakın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

İbrâhim b. Tahmân'ın da Cehmî Muhammed b. Ziyâd'dan rivâyetleri vardır.¹⁴¹

İbn Huzeyme, Şîî olan Abbâd b. Ya'kûb'dan “*Rivâyetlerinde sadûk, inancı ile müttehemdir*” diyerek rivâyette bulunmuştur. Ancak daha sonra onun aşırıya gittiğini görünce ondan rivâyeti terk etmiştir.¹⁴² Nâsibe'den olduğu için de Harîz b. Osman'dan hadis almamıştır.¹⁴³

Tüm bunlardan hareketle Nîşâbur muhaddislerinin bid'at ehli kimselerden rivâyeti yasakladıkları, onlardan belli şartlar dahilinde rivâyette bulunmayı caiz gördükleri anlaşılmaktadır.

4.8. Sika Râvinin Ta'dîli

Sika râvinin, adını zikrettiği râviden rivâyette bulunması durumunda, bunun rivâyet ettiği kişi için ta'dîl sayılıp sayılmayacağı ihtilâflı bir konu olup bu konuda üç farklı görüş vardır. Sika râvinin bir râviden rivâyette bulunması, o râvi için ta'dîl anlamı taşımaz. Hadisçilerin çoğunluğu bu görüştedir.¹⁴⁴ Belli şartlar ile sika râvinin rivâyetini, hadis aldığı kişi için ta'dîl sayanlar vardır. Bazıları da “*sika râvi Yahya b. Saîd, İbn Mehdî ve Şu'be gibi kimselerden başkasından rivâyet almamayı ilke edinmişse sırf tesmiyesi ta'dîle kâfidir*” demişlerdir. Müslim ve İbn Huzeyme *Sahîh* lerinde bu görüşü benimsemişlerdir.¹⁴⁵

Sikanın adını zikretmediği râviden rivâyetine gelince; râvi, hadis aldığı hocasının adını zikretmeksizin, “*Bana sika rivâyet etti*” şeklinde, hocasının sika olduğunu beyan edecek sözler söyleyerek rivâyette bulunabilir. Bu tür ifadelerin şeyhi ta'dîl edip etmeyeceği tartışma konusu olmuştur. Âlim ve müctehid râvinin “*Size rivâyet ettiğim herkes adildir*” demesi şartı ile sika râvinin adını zikretmediği hocasından rivâyetini onun ta'dîli kabul edenler vardır. Müslim ve İbn Huzeyme, *Sahîh* lerinde râvinin sürekli sika râvilerden rivâyet etmesi hâlinde, hocasının adını zikretmeksizin rivâyette bulunmasını hocası için ta'dîl kabul etmişlerdir.¹⁴⁶

4.9. Tahdîs Ücreti

Hadis rivâyeti karşılığında ücret alan bir râvinin rivâyetinin kabul edilip edilmeyeceği âlimler arasında tartışmalıdır. Muhaddisler râviyi sûizandan uzaklaştırmak için tahdîs karşılığında ücret almayı men etmişlerdir. Zira râvi, rivâyet ettiği hadis karşılığında ücret almak için rivâyetlerinde ziyâde yapabilir, işitmediği hadisleri işittiğini iddia edebilir.¹⁴⁷ Nîşâbur bölgesi âlimlerinden İshâk b. Râhûye, “*Ücret ile hadis rivâyet eden muhaddisin hadisleri kabul edilir mi?*” diye sorulduğunda, onun hadislerinin yazılmayacağını söylemiştir.¹⁴⁸ Bu da onun hadisi başka amaçlara alet etmediğini göstermektedir.

5. NÎŞÂBUR MUHADDİSLERİNİN CERH-TA'DİL FAALİYETLERİ

Nîşâbur'da hadis faaliyetlerinin nispeten geç başlaması, cerh ve ta'dîl faaliyetlerinin de diğer ilim merkezlerinden sonra başlamasına neden olmuştur. Tespit edilebildiği kadarı ile

¹³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (261-280), 183, 186.

¹⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/189; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/9.

¹⁴¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-sitte* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/38.

¹⁴² Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 379.

¹⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/373 ve 1 no'lu dipnot.

¹⁴⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/266.

¹⁴⁵ Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 152.

¹⁴⁶ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 151.

¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 154.

¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Kifâye*, 154; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 118; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/287.

Nişâbur'da ilk cerh-ta'dîl faaliyetinde bulunan muhaddis İbrâhim b. Tahmân'dır.¹⁴⁹ İbn Tahmân dışında ilk iki asırda bu bölgede cerh ve ta'dilde bulunan herhangi bir muhaddisin ismine kaynaklarda rastlanmaz.

Nişâbur'da üçüncü asrın başlarından itibaren cerh-ta'dîl faaliyetlerinin artmaya başladığı ve daha sistematik bir hâle getirildiği görülür. Bu dönemde öne çıkan ilk muhaddis Yahya b. Yahya'dır (ö. 226/841).¹⁵⁰ Yahya üçüncü asırda Nişâbur'da cerh-ta'dîl imamlarından. Kaynaklarda onun tenkitleri ile ilgili bazı rivâyetler bulunsa da bunların sayısının fazla olmadığı görülür.¹⁵¹ Bir diğer cerh ve ta'dîl âlimi İshâk b. Râhûye'dir.¹⁵² İshâk b. Râhûye aynı zamanda "münker" terimini hicrî üçüncü asırda râvi hakkında kullanan ilk kişidir.¹⁵³

Müslim Nişâbur'da cerh ve ta'dilde öne çıkan âlimlerinden biridir.¹⁵⁴ Özellikle *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ* adlı eserinde 100 kadar râvi hakkında cerhte bulunmuştur. Onun cerh ve ta'dîl ile ilgili sözleri çeşitli cerh ve ta'dîl kitaplarında delil olarak kullanılmaktadır.¹⁵⁵ Müslim'in genellikle "metrûk", "metrûku'l-hadis", "muzdaribu'l-hadis", "münkeru'l-hadis", "la yuktebu hadîsuhû" gibi yaygın olan cerh lafızlarını kullandığı görülür. Müslim'in kullandığı bazı özel lafızlar da vardır. Bunlardan biri "uktub anhu'dür." Bu lafız Müslim'e göre bir ta'dîl lafzıdır.¹⁵⁶

Ricâl tenkidinde öne çıkan bir diğer muhaddis İbn Huzeyme'dir. Onun ricâl tenkidinde faal olduğu söylenir.¹⁵⁷ Selahaddîn el-İdlibî, *el-Müntehab min kelâmi Hâfız İbn Huzeyme* adı ile onun cerh ve ta'dîl hakkındaki sözlerini toplayan bir eser yazmıştır.¹⁵⁸

Kaynaklarda bunlar dışında üçüncü asırda Nişâbur'da cerh ve ta'dîl faaliyetlerinde bulunduğu söylenen birçok muhaddisten bahsedilmektedir.¹⁵⁹ Zehebî'nin *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde verdiği listede ilk 7 tabakada yer alan münekkit sayısı toplam 445'dir. Bunlar içinde Nişâbur muhaddislerinin sayısı 26'dır. İlk üç tabakada sadece İbrâhim b. Tahmân ve Yahya b. Yahya'nın yer alması, bu tür faaliyetlerin hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinden sonra artmaya başladığını göstermektedir.

6. NİŞÂBUR MUHADDİSLERİNİN HADİS RİVÂYETİNE KATKILARI

Nişâbur muhaddisleri hadis rivâyeti ile de yakından ilgilenmişlerdir. Burada özellikle *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetleri bulunan Nişâbur muhaddisleri ile bu muhaddislerin rivâyet ettikleri hadis sayıları üzerinde durulacak, bunların *Kütüb-i Sitte*'nin oluşumundaki katkılarına işaret edilecektir.

Nişâbur'da ilk hadis rivâyetleri buraya gelen sahâbîler tarafından başlatılmış olsa da *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetleri bulunan ilk Nişâbur muhaddisleri ikinci asırda yaşamışlardır.

¹⁴⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Zikru men yu'temed kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (*Erba'u resâil* içinde, 169-227), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, 1990), 176.

¹⁵⁰ Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'ricâl* (*Erba'u resâil* içinde, 93-149), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, 1990), 102; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhû*, 184.

¹⁵¹ Bk. İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, 1/224.

¹⁵² Bk. Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 7/2521; Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/248; Sehâvî, *el-Mütekellimûn*, 104; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhû*, 187.

¹⁵³ Ahmet Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ile İlgili Çalışmalar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 82.

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, 1/7; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhû*, 193; Sehâvî, *el-Mütekellimûn*, 107.

¹⁵⁵ Bk. İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, 1/35, 107, 132, 167, 207, 221, 306.

¹⁵⁶ Yücel, *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 125; Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 185-186.

¹⁵⁷ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhû*, 202; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 3/268; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 1/278.

¹⁵⁸ Işık, "İbn Huzeyme", 20/81.

¹⁵⁹ Nişâbur'da cerh ve ta'dilde bulunan diğer muhaddisler için bk. Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhû*, 189, 190, 192, 194, 198, 199, 201-204; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, 10/570, 12/113, 234; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/59, 17/194; Sehâvî, *el-Mütekellimûn*, 106; a.mlf., *Fethu'l-muğis*, 3/268; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 245; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 1/278.

Nîşâbur muhaddislerinden bu asırda yaşayıp *Kütüb-i Sitte*'de rivâyeti bulunanların sayısı 6'dır. Üçüncü asır ile birlikte artan hadis faaliyetleri sayesinde Nîşâbur muhaddisleri bu alanda da öne geçmiş, onlar vasıtası ile pek çok hadis *Kütüb-i Sitte*'ye intikal etmiştir.

Üçüncü asırda te'lif edilen *Kütüb-i Sitte*'de, sadece *Kütüb-i Sitte* râvilerini ihtiva eden Zehebî'nin *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütüb-i-sitte*'sine göre toplam 7779 muhaddisin rivâyetleri yer alır. Tespit edilebildiği kadarı ile Nîşâbur muhaddislerinden *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetleri yer alan muhaddis sayısı 53'tür. Bu rakam toplam *Kütüb-i Sitte* râvilerinin yüzde birinden bile daha azdır. Bu, oldukça düşük bir rakamdır ve bunun nedeni bölgede hadis faaliyetlerinin diğer bölgelere nazaran daha geç başlamış olmasıdır. Bu olumsuz bir durum olarak görünmekle birlikte, bu olumsuzluk *Kütüb-i Sitte*'de yer alan ve Nîşâbur muhaddisleri tarafından rivâyet edilen hadis sayıları söz konusu olduğunda ortadan kalkmaktadır. Tespit edilebildiği kadarı ile Nîşâbur muhaddisleri tarafından rivâyet edilen ve *Kütüb-i Sitte*'de yer alan hadislerin sayısı 3635'dir. Bu rakam toplam 33.999 hadis ihtiva eden *Kütüb-i Sitte*'deki hadis sayısının yüzde onundan fazladır.

Nîşâbur muhaddislerinden rivâyetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer alanların ve rivâyetlerinin bu kitaplara dağılımı şu şekildedir:

Müellif	Râvi Sayısı ¹⁶⁰	Hadis Sayısı
Buhârî (7397) ¹⁶¹	24	301
Müslim (7275)	21	1930
İbn Mâce (4341)	16	343
Ebû Dâvud (5274)	19	174
Tirmizî (3956)	13	140
Nesâî (5756)	29	747

Görüldüğü gibi Nîşâbur muhaddisleri en önemli hadis kitapları kabul edilen *Kütüb-i Sitte*'nin oluşumunda önemli bir rol icra etmişlerdir. Bu rakamlara göre Müslim'in *Sahîh*'inin yaklaşık dörtte biri, Nesâî'nin *Sünen*'inin sekizde biri bu bölge muhaddislerinden alınan hadislerden meydana gelmiştir. Diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde de önemli miktarda bölge muhaddislerinin rivâyet ettiği hadis mevcuttur.

7. NÎŞÂBUR MUHADDİSLERİNİN TASNİF ÇALIŞMALARINA KATKILARI

Nîşâbur muhaddisleri hadis ilmine en büyük katkılardan birini te'lif ettikleri eserler ile yapmışlardır. Nîşâbur'da yapılan hadis çalışmalarını, hadis usûlü ile ilgili çalışmalar, tasnif çalışmaları, rical ile ilgili çalışmalar ve hadis ile ilgili diğer çalışmalar olmak üzere dört ana gruba ayırabiliriz.

Nîşâbur, özellikle üçüncü asırda ve dördüncü asrın başlarında hadis ilmine katkı sağlayan pek çok eserin tasnif edildiği bir bölge olmuştur. Burada 313/925 yılına kadar yaklaşık 130 eser yazılmıştır. Bu eserlerden 9'u müsned, 4'ü câmi', 2'si sahîh, 3'ü müstahrec, 6'sı cüz, 2'si hadis ve 2'si de nüsha türündedir. Bazı muhaddislerin hadislerini, özel bir kitapta bir araya getirmeye yönelik çalışmaların sayısı ise 8'dir. Bunlar dışında erba'ün ve zühd ile ilgili birer çalışma yapılmıştır. Özel konulu çalışmalar hâlinde tefsir, tevekkül, salât, cihad gibi çok miktarda hadis ihtiva eden çalışmaların sayısı da 23 olarak tespit edilmiştir. Bu rakamlara göre hadis metinlerini bir araya getiren 61 hadis kitabı tasnif edilmiş olmaktadır.¹⁶²

Bölgede, önemli hadis konularından 'ilelu'l-hadîs ile ilgili toplam 5, ferd hadisler ve mechul râviler ile ilgili 6 eser kaleme alınmıştır. Müslim'in yaptığı çalışmalardan *el-*

¹⁶⁰ Buradaki rakamlar her bir kitaptaki Nîşâbur muhaddisleri tarafından rivâyet edilen hadis sayısını gösterir. Mükerrer râviler çıkarıldığı zaman Nîşâbur muhaddis sayısı 53'e düşmektedir.

¹⁶¹ Rakamlar bu eserlerde bulunan toplam hadis miktarlarını gösterir.

¹⁶² Nîşâbur'da yapılan çalışmalar için bk. Akcaoğlu, *Nîşapur'da İlk Dönem Hadis Çalışmaları*, 132-203.

Münferidât ve'l-vuhdân adlı eser ise tek ravisi bulunan hadisler ile mechul râviler hakkında te'lif edilen eserlerin en meşhuru kabul edilir.¹⁶³

303/915 yılına kadar olan dönemi kapsayan bir çalışmanın¹⁶⁴ verilerine göre Nîşâbur bölgesi yetiştirdiği müellif ve musannif sayısı açısından tüm İslâm dünyası içinde beşinci sırada yer alır. Bu sıralamada Bağdat, Basra, Kûfe ve Isfahân Nîşâbur'dan önde gelmektedir. İlk üç asırda Bağdat 54, Basra 38, Kûfe 26, Isfahân 20 ve Nîşâbur 17 müellif-musannif yetiştirmiştir. Bizim tespitlerimize göre ise aynı dönemde Nîşâbur'da sadece eser veren muhaddis sayısı 23'tür. H. 313'e kadar ise bu sayı 30'a ulaşmaktadır.

Aynı araştırmaya göre, İslâm dünyasında hadis ile alâkalı konularda yapılan çalışmalar sıralamasında Nîşâbur 57 eserle yine beşinci sırada yer alır. Bu sıralamada Bağdat 311 eser ile ilk sırada yer alırken, onu 210 eserle Basra, 95 eserle Kûfe ve 70 eserle Mısır takip eder.¹⁶⁵

Aynı araştırmada h. 303'e kadar, müsned, câmi', sahîh, sünen ve musannef gibi temel hadis kitapları türünde yapılan çalışmalar sıralamasında Nîşâbur toplam 10 eserle altıncı sırada yer almaktadır. İslâm dünyasında bu konularda ilk üç asırda toplam 179 eser yazılmıştır. Bu alanda Bağdat 38 eserle ilk sıradadır. Bağdat'ı 19 eserle Kûfe, 17 eserle Mısır, 16 eserle Basra ve 11 eserle Isfahân takip eder.¹⁶⁶ Bizim çalışmamızda ulaştığımız sonuca göre ise aynı dönemde Nîşâbur'da yazılan eser sayısı 14'tür.

Yine aynı çalışmaya göre, İslâm dünyasında h. 303'e kadar 46 adet cüz, 18 adet ilel, 16 tefsir, 61 zühd, 115 ricâl-tarih ve 22 adet siyer ve megâzi çalışması yapılmıştır.¹⁶⁷ Bizim tespitlerimize göre aynı dönemde Nîşâbur'da yazılan cüz sayısı 4, tefsir sayısı 4, ilel sayısı 5 ve ricâl sayısı 26'dır. Bu verilere göre İslâm dünyasında yazılan tefsirlerin yaklaşık 4'te biri, ilel çalışmalarının 4'te birinden çoğu ve ricâl çalışmalarının 4'te birine yakını sadece bu bölgenin ürünüdür.

Bu veriler bize Nîşâbur bölgesinin bu konuda ne kadar verimli olduğunu göstermekte, hadis ilmine sağladığı katkının önemine işaret etmektedir. Bu açıklamalardan sonra kısaca, bölgede yazılan eserlerin hadis ilmine katkıları üzerinde durulacaktır.

Nîşâbur'da yapılmış en önemli tasnif çalışması kuşkusuz, Müslim'in *el-Müsnedü's-sahîh*'idir. Bu eser ilk yazıldığı zamanlardan bu yana genel kabul görmüş, hadis denilince ilk akla gelen eserlerden biri olmuştur. *Sahîh*'in, Buhârî'nin *Sahîh*'i ile beraber Kur'ân-ı Kerîm'den sonraki en güvenilir kaynak olduğu söylenir.¹⁶⁸ Nîşâbur'da, Müslim dışında İbnü'l-Cârûd ve İbn Huzeyme'nin yazdıkları eserler de "*sahih hadis*" ihtiva eden kitaplardan kabul edilirler.

Nîşâbur'da yazılan bu eserler genel kabul görmüş ve güvenilir kabul edilmişlerdir. Bunu, sahih hadis kitaplarını tasnif çalışmalarında da müşahede etmekteyiz. Bu konuda ilk defa hadis kitaplarını güvenilirlik durumlarına göre tasnif eden İbn Hazm'dır. İbn Hazm'ın yaptığı listenin ilk sırasında Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'leri, ikinci sırasında ise İbnü'l-Cârûd'un *Müntekâ*'sı, Saîd b. Seken'in *Sahîh*'i ve Kasım b. Asbağ'ın *Müntekâ*'sı gelir.¹⁶⁹ İzmirli İsmail Hakkı'nın yaptığı listenin ilk sırasında ise Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'leri, ikinci sırasında İbnü'l-Cârûd'un *Müntekâ*'sı, İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i, Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ı, Saîd b. Seken'in *Sahîh*'i ve Kasım b. Asbağ'ın *Müntekâ*'sı gelir.¹⁷⁰ Buna göre, İbn Hazm'ın listesinde ilk iki kategoride yer alan 5 kitaptan 2'si, İzmirli'nin listesindeki 8

¹⁶³ Tahrîr, *Teysîr*, 216; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ile İlgili Çalışmalar*, 74.

¹⁶⁴ Bk. Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, 477-478.

¹⁶⁵ Bk. Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, 479.

¹⁶⁶ Bk. Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, 480.

¹⁶⁷ Bk. Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, 481.

¹⁶⁸ Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî* (b.y.y., el-Mektebetü'l-Misriyye, ts.), 1/14; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/555.

¹⁶⁹ Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâzile li es'ileti'l-aşerati'l-kâmile*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1964), 93; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 1/352.

¹⁷⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Darulhadis, 2002), 276.

kitaptan 3'ü Nîşâbur'da yazılmıştır. Bu bilgiler Nîşâbur'daki hadis çalışmalarının ne kadar değerli olduğunu göstermektedir.

Nîşâbur bölgesinde yazılan ve hadis ilmine büyük katkı sağlayan çalışma alanlarından birisi de müstahrelerdir. Hadis tarihinde ilk müstahreler bu bölgede yazılmıştır. Bu konuda ilk çalışmalar Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yapılmıştır. Tarih boyunca Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yazılan müstahrelerin sayısı 20'yi bulmuştur.¹⁷¹ Bu çalışmaların hadis ilmi açısından önemli olması da bunların, Nîşâbur muhaddislerinin hadis ilmine sağladıkları bir katkı olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Nîşâbur muhaddislerinin hadis ilmine katkı sağladıkları bir başka alan 'ilelül-hadîs konusudur. Bu konuda bölgede yapılmış, dikkate değer çalışmaların varlığına şahit olmaktayız. Hadislerde yer alan ve herkes tarafından kolayca anlaşılabilen illetler ile ilgili ilk üç asırda toplam 18 çalışma yapılmıştır.¹⁷² Bunlardan beş tanesinin bu bölgede yapılmış olması, Nîşâbur'da bu konuya ağırlık verildiğini göstermektedir. Nîşâbur'da bu alanda Müslim, Muhammed b. Yahya ez-Zühli ve İbrâhim b. Ebû Tâlib özellikle öne çıkmaktadırlar.

Nîşâbur'da üzerinde en çok çalışma yapılan alanlardan biri olan ricâl konusu ile alakalı toplam 34 çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan 4'ü tarih adı ile yazılan genel ricâl çalışmalarıdır. Yine bu 34 çalışmadan 1'i sikât, 2'si duafâ, 2'si de cerh ve ta'dîl ile ilgili olup böylece ricâl tenkidi konusunda beş eser telif edilmiş olmaktadır. Nîşâbur'da "*el-esmâ ve'l-künâ*" konusu ile ilgili 3, "*el-ihve ve'l-ahavât*" ile ilgili 2, sahâbe ile ilgili 3, tâbiûn ile ilgili 1, etbâu't-tabiîn ile ilgili 1, bazı muhaddislerin ricâli ile ilgili de 4 çalışma yapılmıştır. Yukarıdaki konular dışında "*akrân*", "*evlâdu's-sahâbe*", "*muhadram*" ve "*meşyeha*" konularında da çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bazılarında yapılan atıflara sonraki dönemlerde yazılan rical kitaplarında zaman zaman rastlanması, bu eserlerin önemli olduklarını ve hadis ilmine katkı sağladıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Hizmet Peygamber'in vefatından yaklaşık 25 yıl sonra Müslümanlar tarafından fethedilen Nîşâbur'dan erken dönemlerde başlayan hadis faaliyetleri ikinci asırda artmaya başlamış ve üçüncü asırda Nîşâbur'un başkent olması ile birlikte zirveye ulaşmıştır.

Nîşâbur'un, hadis çalışmalarının temeli olan hadis rivâyeti ve eser tasnifi gibi iki alanda çok başarılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bölgede bu iki alanda önemli çalışmalara imza atılmıştır.

Kütüb-i Sitte denilen temel altı hadis kitabındaki hadislerin yüzde ondan fazlasının sadece bu bölgeden alınmış olması, bölge muhaddislerinin rivâyet ettikleri hadislerle diğer bölge muhaddislerinin önem vermiş olduklarını göstermekte, burada yoğun bir bilgi akışı bulunduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Müslim'in *Sahîh*'i ile Nesâî'nin *Sünen*'inin oluşumunda bölge muhaddislerinin rivâyet ettikleri hadislerin büyük önemi olmuştur. Müslim'in eserinin yaklaşık 4'de birinin, Nesâî'nin *Sünen*'inin ise 8'de birinin buradan alınan hadislerden oluşması, bölgede rivâyet edilen hadislerin sahilik bakımından önde olduğuna işaret etmektedir. Bu iki eser dışındakilerde ise azımsanmayacak miktarda bölgeden alınan hadisin mevcut olması, hadis ilminin önde gelen bu eserlerine bölge muhaddislerinin önemli derecede katkı sağladıkları anlamına gelmektedir.

Bölgede tasnif ettikleri eserlerle özellikle Müslim, İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Hüseyin b. Muhammed b. Ziyâd, İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme ve Muhammed b. İshâk es-Serrâc öne çıkmaktadırlar. Bu muhaddisler sadece bu bölgede değil, bütün İslâm dünyasında önemli eserlerin sahipleri olarak kabul edilirler. Aynı şekilde Nîşâbur'da hadis ilminin hemen her alanında yapılan çalışmaların çeşitliliği ve önemi, bölgede bir kütüphane oluşturabilecek kadar çok eser yazıldığını göstermektedir. Bu eserler içinde câmi, müsned,

¹⁷¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/427.

¹⁷² Bk. Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, 481.

sünen tarzındaki temel hadis kitapları ile ricâl çalışmalarında ortaya konulan, orijinal olan ve sonraki dönem çalışmalarına kaynaklık eden eserler vardır.

Bölgede yazılan ve günümüze gelen eserler içinde Müslim'in *Sahîh*'i, İbnü'l-Cârûd'un *Müntekâ*'sı ve İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i ihtiva ettikleri sahih hadisler dolayısı ile sadece bu bölgede değil, bütün İslâm dünyasında yazılan eserler içinde ön sıralarda yer alırlar. Müslim'in eseri, Buhârî'nin *Sahîh*'i ile birlikte en sahih eser kabul edilirken, İbn Huzeyme ile İbnü'l-Cârûd'un eserleri de bunlardan hemen sonra gelmektedir.

Bölge ile ilgili tespit edilen ve son derece önemli olduğu düşünülen konuların başında, Nîşâbur muhaddislerinin sahih hadislerle ulaşmada gösterdikleri çabalar gelmektedir. Onların gerek bu konuda ileri sürdükleri şartlar, gerekse eserlerinde yer alan hadislerin sahih kabul edilmesi, bölgenin bu konuda ileri bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Bölge muhaddislerinin mürsel hadisleri reddetmeleri, terğîb ve terhîb konularında dahi zayıf rivâyetlerin kullanımına karşı çıkmaları, hep sahih hadislerin peşinde olduklarının delilidir. Ayrıca "*sahih*" adı ile tasnif ettikleri eserlerinde ve ilk örneklerine burada rastlanan "*müstahrec*" adı verilen çalışmalarında, bol miktarda sahih hadis mevcuttur. Bu son durum, bölgenin sahih hadisler konusunda önemli bir merkez hâline geldiğinin ve burada sahih hadislere ayrı bir önem verildiğinin bir göstergesidir.

Bölge muhaddisleri, hadis ile ilgili eser tasnifi yanında, ricâl çalışmalarına da ağırlık vermişlerdir. Nîşâbur muhaddisleri daha çok râvilerin kimliklerini tespit etme çabası içinde olmuşlar, eserlerini bu minval üzere yazmışlardır. Sahâbe, tâbiûn ve etbâ'u't-tabiîn üzerine yazılan özel nitelikli çalışmalar yanında, genel nitelikli tarih ve tabakât türündeki eserler ile cerh ve ta'dîl konularında yapılan çalışmalar, bölgede hadis ilminin iki önemli kolundan biri olan ricâle önem verildiğini göstermektedir.

Araştırma süresince hadis usûlüne dâir çok görüşe ulaşılammış olsa da bölge muhaddislerinin bazı konularda ortaya koydukları görüşlerin daha sonraki hadis çalışmalarında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Nîşâbur muhaddislerinin sahih hadis, mürsel hadis ve muan'an hadis konularında ileri sürdükleri fikirler genel kabul görmüş, bu görüşler hadis usûlü ile ilgili tartışmalarda aydınlatıcı ve yol gösterici olmuştur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Tarafsızlık/impartiality: Dergi yayın kurulunda yer alan yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemeleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / The author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

KAYNAKÇA

- 'Abbâdî, Ebû 'Âsım Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfiyye*. thk. Gösta Vitestam. Leiden: E. J. Brill, 1964.
- Abdûlfettâh Ebû Gudde. *Tetimmetü'l-hamse* (Zehebî'nin *el-Mûkîza*'sının sonunda). Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1985.
- Akcaoğlu, Faik. *Nişapur'da İlk Dönem Hadis Çalışmaları*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Aşıkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Aydınlı, Abdullah. "İbn Râhûye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 20/241. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

- Barthold, Wilhelm. "Horasan". çev. İsmail Aka. *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 8, (1978), 53-73.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-buldân*. thk. 'Abdulkâdir Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Cevâbî, Muhammed Tâhir. *el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müteşeddîdîn ve'l-mütesâhilîn*. Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kütüb, 1997.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Mu'azzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.
- Hâkimu'l-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü'l-Esâmî ve'l-künâ*. thk. Yûsuf b. Muhammed Duheyl. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-İslâmiyye, 1994.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Halîfe en-Nisâbûrî, Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed. *Telhîsu Târîhi Nisâbûr*. thk. Behmen Kerîmî. Tahran: Kitabhane-i İbn Sina, ts.
- Halîlî, Halîl b. Abdullah b. Halîl. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâi'l-hadîs*. thk. 'Âmir Ahmed Haydar. Mekke: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Hamâde, Fârûk. *el-Menhecû'l-İslâmî fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. Rabat: Dâru'n-Neşr, 1989.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Kitâbü'l-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât*. thk. Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Honigmann, E. "Nishapur". *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- 'Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn İbrâhim b. el-Hüseyin. *Şerhu Elfiyyeti'l-'Irâkî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Işık, Mustafa. "İbn Huzeyme". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 20/79-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- İbn 'Abdîberr, Ebû 'Amr Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. 'Abdîberr. *el-İst'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, ts.
- İbn 'Abdilhâdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- İbn 'Abdulkâdir, Takiyyüddîn. *Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Emin Hulv. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dimeşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garamel-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Cemâ'a, Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Cemâ'a. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari 'Ulûmi'l-hadîsi'n-Nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebû Ya'lâ. *Tabakâtu'l-fukahâi'l-Hanâbile*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1998.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr Meyâdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-mennân bi mukaddimeti Lisâni'l-Mizân*. haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1995.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-Mizân*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1995.

- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Mes'ûd Abdülhamîd es-Sa'defî vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1991.
- İbn Halfûn, Ebû Bekir Muhammed b. İsmail b. Halfûn. *el-Mu'lim bi şuyûhi'l-Buhârî ve Müslim*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Sa'd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr. *Fehrese*. thk. Franciscus Codera. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Kitâbü's-Sikât*. Haydarabad: Dâru'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rab Azze ve Celle*. thk. Abdullah b. Âmir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2003.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. Cîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebü'l-Fadl Kâsım b. Kutluboğa. *Tâcu't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*. thk. İbrâhim Sâlih. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1992.
- İbn Nokta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdulgânî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrâkîn*. thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî tevârîhi'l-mulûk ve'l-ümem*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-târîh*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1992.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Fihrist*. Tahran: y.y., ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nüreddîn İtr. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1998.
- İbnü's-Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân. *Siyânetu Sahîhi Müslim*. thk. Muvaffak Abdullah b. Abdülkâdir. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1984.
- İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Darulhadis, 2002.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. thk. Seyyid Ahmed Sakra. Kahire: Dâru't-Türâs, 1970.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Ahmed Bükeyr Mahmûd. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1967.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Tahran: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *el-Ecvibetu'l-fâzile li es'ileti'l-aşerati'l-kâmile*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1964.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *er-Refu ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, ts.

- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Tabakât*. thk. Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân. Riyad: Dârü'l-Hicre, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*. b.y.y., el-Mektebetü'l-Misriyye, ts.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXIX* (1999), 287-356.
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985.
- Râmihürmüzî, Hasan b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1984.
- Sandıkçı, Kemal. *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Mütekellimûn fî'r-ricâl (Erba'u resâil içinde, 93-149)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, 1990.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyyeti'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. tlk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1988.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. Arapçaya çev. Muhammed Fehmi Hicâzî. Suudi Arabistan: Câmî'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1983.
- Sıbt İbnü'l-Acemî, Burhânüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Halîl. *Nihâyetu's-sûl fî sitteti'l-usûl*. thk. Abdulkayyim Abdurrab en-Nebî. Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir. *el-Bahrullezî zehar şerhu Elfiyyeti'l-eser*. thk. Ebû Enes Enîs b. Ahmed b. Tâhir el-Endûnûsî. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1999.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir. *Tabakâtü'l-huffâz*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972.
- Şâkir, Mahmûd. "Ebraşehr". *Mevsûatu'l-hadâratî'l-İslâmiyye*. Amman: Vizâretü'l-Evkâf, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Dârü Süveydân, 1967.
- Tahhân, Mahmûd. *Teyşîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1989.
- Tâhir el-Cezâirî. *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: el-Matba'atü'l-İslâmiyye, 1995.
- Tîbî, Hüseyin b. Abdullah. *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uleymî, Ebû'l-Yümn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmam Ahmed*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Uslu, Recep. *I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dârü Sâdir, 1995.

- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebû Müslim-i Horasanî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ile İlgili Çalışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-'Iber fî haberi men gaber*. thk. M. Sa'îd Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fî'd-du'afâ*. thk. Nûreddîn 'Itr. Haleb, Dâru'l-Me'ârif 1971.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1987.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Zikru men yu'temed kavluhû fî'l-cerh ve't-ta'dîl (Erba'u resâil içinde, 169-227)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1990.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Bahâdır. *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynel'âbidîn Muhammed Belâferec. Riyad: Edvâu's-Selef, 1998.
- Zirikî, Hayrüddîn. *el-'A'lâm*. Kahire: Matba'atu Kustasus, 1954.